

"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית

א. מבוא ◀ ב. אוכלוסיית העריקים ומגעיה עם הגורמים המיטיבים ◀
ג. השיח הסניגוריאלי ◀ 1. העריק כלקוח ◀ 2. נרטיב "הדלת המסתובבת"
והשחרור כפתרון ◀ ד. השיח הטיפולי ◀ 1. העריק כמטופל והצבא כמסגרת
שיקומית ◀ 2. נרטיב "כולם יכולים לשרת" ◀ ה. סיכום ביניים ◀ ו. דו-שיח
של חירשים ◀ 1. התנגשויות שגרתיות בדיון על העונש ◀ 2. הוויכוח על
מיקומן של ועדות אי-ההתאמה ◀ 3. הוויכוח על פרויקט גחל"ת ◀
ז. נחבאים בין השיחים: הטבה עם עריקים לעומת העצמה של עריקים ◀
ח. סיכום: אפשר גם אחרת?

וְהָיָה כְּקָרְבָּכֶם אֶל־הַמִּלְחָמָה... וְדַבְּרוּ הַשְּׂטָרִים אֶל־הָעָם לֵאמֹר מִי־הָאִישׁ
אֲשֶׁר בָּנָה בַּיַּת־חֶדֶשׁ וְלֹא חָנְכוּ יַלְךְ וַיֵּשֶׁב לְבֵיתוֹ פֶּן־יָמוּת בַּמִּלְחָמָה וְאִישׁ
אֲחֵר יִחַנְכֵנוּ; וּמִי־הָאִישׁ אֲשֶׁר־נָטַע פֶּהֶם וְלֹא חָלְלוּ יַלְךְ וַיֵּשֶׁב לְבֵיתוֹ פֶּן־
יָמוּת בַּמִּלְחָמָה וְאִישׁ אֲחֵר יַחְלִלֵנוּ; וּמִי־הָאִישׁ אֲשֶׁר־אַרְשׂ אִשָּׁה וְלֹא לָקַחָהּ
יַלְךְ וַיֵּשֶׁב לְבֵיתוֹ פֶּן־יָמוּת בַּמִּלְחָמָה וְאִישׁ אֲחֵר יִקְחָנָהּ; וַיִּסְפוּ הַשְּׂטָרִים
לְדַבֵּר אֶל־הָעָם וַאֲמָרוּ מִי־הָאִישׁ הַזֶּה וְנַךְ הַלֵּכָב יַלְךְ וַיֵּשֶׁב לְבֵיתוֹ וְלֹא יָמוּס
אֶת־לֵבָב אֲחִיו כְּלָכְבוּ.

דברים כ, ב-ט

* אוניברסיטת קליפורניה, בית ספר הייסטינגס למשפטים. תודתי למלקולם פילי, קריסטין לוקר, ניל פליגסטיין, נעם פינגר, הלה קרן, ליאב רבינוביץ' ודורית רובינשטיין על הערותיהם המועילות, ולענת שלי על תמלילי המאמרים. הפקתי תועלת רבה גם מהערותיהם המצוינות של חברי מערכת "משפט, חברה ותרבות". כמו כן תודתי לצה"ל על שיתוף הפעולה ועל הפתיחות. המחקר שעליו מבוסס מאמר זה התבצע הודות לתמיכתה הנדיבה של קרן חינוך ארה"ב-ישראל (Fulbright) ולפרס נגיד אוניברסיטת קליפורניה, ברקלי.

א. מבוא

במובחן מעולמות משפט העבודה¹ והמשפחה² קשה לדבר על המשפט הפלילי כעל מוסד שבמסגרתו מתרחשת "העצמה" של נאשמים. המשפט הפלילי המהותי כעולם ידע מנוסח בלשון כללית ואובייקטיבית:³ האיסורים שבו מכוונים לכאורה כלפי כל הפרטים בחברה, כיחידים, באופן שווה, והם אינם מעלים את השאלה כנגד אילו קבוצות אוכלוסיה נוצרו.⁴ הדיון ב"כל תיק לגופו", בלי להתבונן בתופעות החברתיות המשותפות לעולמה של מערכת המשפט הפלילי, מקשה את האפשרות להעלות בעיות סוציו-אקונומיות כלליות ואת הדיון בשעתוקן, או אף בהחרפתן, באמצעות מערכת אכיפת החוק.⁵ ייצוג הנאשמים על ידי עורכי דין, כמו גם שכיחותה הרבה של מערכת עסקאות הטיעון, יוצרים מצב שבו שתיקתם של הנאשמים מקדמת את עניינם הפרטי יותר מהשמעת קולם.⁶ עם זאת מצויים במערכת המשפטית גופים שונים שתפקידם להטיב עם הנאשמים ולעמוד לצדם במהלך המשפט וגזירת העונש. בתוככי אולם המשפט ממלאים תפקיד זה בראש

- 1 ראו בכרך זה: שגית מור "לקראת רדיקליזציה של קצבת נכות כללית – כרוניקה של מאבק לשינוי חברתי; מיכל אהרוני וגליה פיט "ממאבקי זכויות להעצמה כלכלית: סיוע משפטי לפיתוח קהילתי-כלכלי, כתפיסה חדשה של עריכת דין חברתית"; דפנה רובינשטיין, ערן גולן ואורלי בנימין "דרך המלך": העצמה מבנית של עובדים עניים בצל תרבות המכרוזים".
- 2 ראו בכרך זה: דורית אלדר-אבידן "בין רווחה למשפט: המקרה של יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה"; דלילה אמיר וניבה שושי "פמיניזם והעצמת נשים בישראל: מדיניות ההפלות כמקרה בוחן".
- 3 ראו: Ian Taylor, Paul Walton & Jock Young, *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance* (London, 1973); William Twining & David Myers, *How to Do Things with Rules* (London, 1999).
- 4 לביקורת על מערכת המשפט הפלילית כמופנית כלפי המעמד הנמוך ראו: Austin Turk, *Criminality and the Legal Order* (Chicago, 1969); Edward P. Thompson, *Whigs and Hunters: The Origins of the Black Act* (New York, 1975); Douglas Hay, Peter Linebaugh, John G. Rule, Edward P. Thompson & Cal Winslow (eds.), *Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth-Century England* (New York, 1975).
- 5 Doreen McBarnet, *Conviction: Law, the State, and the Construction of Justice* (London, 1981).
- 6 Malcolm Feeley, *The Process is the Punishment: Handling Cases in a Lower Criminal Court* (New York, 1979); Douglas Maynard, *Inside Plea Bargaining: The Language of Negotiation* (New York, 1984); David Sudnow "Normal Crimes: Sociological Features of the Penal Code in the Public Defenders Office" 2 *Social Problems* 255 (1965). בהקשר הפלילי, ככל שניתן לדמיין "העצמת" נאשמים, היא צריכה לדעת לכול מרכיב של השתתפות פעילה בהגדרת טובתם הם, דבר המצריך פנאי וכלים, והמחייב האזנה לקולם.

"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית

ובראשונה הסנגורים, אך מופקדות עליו גם רשויות הטיפול השונות התומכות בהליך ובאות במגע עם בית המשפט בדבר גזירת עונשם של הנאשמים.

מה בין תפקידם ה"מיטיב" של גופים אלה ובין העצמה? הנחת הבסיס של מאמר זה היא כי מהותה של העצמה, או למצער אחד התנאים להגשמתה, הוא מתן "קול" בהליך. ייתכנו כמובן דרכים אחרות להתבונן בשאלת העצמה, אולם מרכיב משמעותי בהגדרתה הוא מתן כלים וכוח לאוכלוסיה המועצמת להגדיר את טובתה ולפעול להשגת טובה זו, שאם לא כן, גם אם מצב האוכלוסיה המדוברת השתפר, מעמד חבריה כאובייקטים נושאי זכויות לא התחזק. קיימת זיקת גומלין חזקה בין העצמה פסיכולוגית – ההכרה כי יש בידי האוכלוסיה המסוימת כוח, וכי היא יכולה לשנות את גורלה ולעצבו – ובין השתתפותה הפעילה לשיפור מצבה.⁷ בהקשר הפלילי, ככל שניתן לדמיין "העצמת" נאשמים, עליה לכלול מרכיב כלשהו של השתתפות פעילה בהגדרת טובתם הם, דבר המצריך פנאי וכלים, והמחייב האזנה לקולם.

עד כמה כולל הטיפול בעריקים על ידי "מיטיביהם", הסנגוריאליים והטיפוליים, מרכיבים מעצימים? כיצד תופסים ה"מיטיבים" את העריקים ואת טובתם? כיצד מעובדת "טובתם" של העריקים במאבק בין סוגי השיח השונים שבהם משתמשים הסנגורים וגורמי הטיפול?

מאמר זה ינסה להשיב על שאלות אלה תוך ניתוח טכניקות ה"הטבה" והאידאולוגיות המעצבות אותן בזיקה לאוכלוסיה בעלת מאפיינים סוציו-אקונומיים חלשים ותיוג משפטי מוגדר – אוכלוסיית העריקים הצבאית. המחקר הוא אתנוגרפי בטיבו, והוא מסתמך על ניתוח כמותי של מדגם אקראי של 853 פסקי דין של עריקים מהשנים 2000-2002, וכן על תצפיות בבתי הדין הצבאיים ובמסגרות התומכות, על ראיונות עומק עם 40 משפטנים מן המערכת הצבאית שהתקיימו בין יולי לאוקטובר 2003, ועל ניתוח טקסטואלי של פסקי דין.⁸ על בסיס חומר זה מזהה המאמר שני טוענים ל"כתר" ההטבה עם העריקים: המנגנון

7 ראו למשל: Lawrence Bobo & Franklin D. Gilliam, Jr., "Race, Sociopolitical Participation, and Black Empowerment", 84(2) *The American Political Science Review* 377 (1990). השתתפות זו יכולה להתבטא בנוכחות ובייצוג במוסדות שלטוניים או בהתארגנויות אזרחיות אלטרנטיביות. ראו: N. Andrew Peterson, Cristina L. Hamme, & Paul W. Speer "Cognitive Empowerment of African Americans and Caucasians: Differences in Understandings of Power, Political Functioning, and Shaping Ideology", 32(3) *Journal of Black Studies* 336 (2002).

8 המאמר הוא חלק מפרויקט גדול יותר: Hadar Aviram, *Managing Disobedience as Crime: Legal and Extra-Legal Discourse in Addressing Desertion and Conscientious Objection to Military Service in Israel* (doctoral dissertation, University of California – Jurisprudence and Social Policy, 2005).

המשפטי המגונן, בייחוד באמצעות הסנגוריה הצבאית, והמנגנון התרפויטי, המורכב ממשרדי הת"ש,⁹ השיקום,¹⁰ הקב"נים¹¹ ופרוייקט "גחל"ת.¹² העריקים, "מוטביהם" של הסנגורים וגורמי הטיפול, נזקקים לשירותיהם למן מעצרו על ידי המשטרה הצבאית ועד לריצוי עונשם. כפי שנטען במאמר, שני המנגנונים הללו רואים עצמם כמגשימי טובתם ה"אמיתית" של העריקים, אלא ש"טובה" זו מוגדרת על ידי כל אחד מהם באופן שונה: הסנגורים מתמקדים בהקלה בעונש ובזירוז שחרורם של הלקוחות מן המסגרת הצבאית, ואילו גורמי הטיפול מתרכזים באבחון המטופלים ובהשבתם, במקרים המתאימים, אל חיק הצבא כמסגרת שיקומית.¹³ כל אחד מהשיחים אף מגבש איזון עדין ובעייתי בין ראיית העריקים כ"אוכלוסיה" המחייבת תשומת לב ובין ההתמודדות עמם כפרטים ("כל מקרה לגופו"). הפערים הללו בין השיח הסנגוריאלי לשיח הטיפולי, הנובעים גם מן האידאולוגיות והנרטיבים שבבסיסם, מביאים להתנגשות בין האינטרסים ודרכי הפעולה של המוסדות המייצגים אותם, המכשילים באופן שגורתי זה את דרכו של זה. כפי שמראה מאמר זה, שני השיחים – השיח הסנגוריאלי-משפטי והשיח הטיפולי – מקיימים ביניהם דו-שיח של חירשים, שבו כל צד שבוי במערכת התפיסות המיוחדת לו, המכתיבה את ראיית טובתם של העריקים בדרכים שונות, והשוללת את הלגיטימציה של הצד האחר. הניזוקים האמיתיים במאבק זה בין שני השיחים הם העריקים עצמם, שקולם החרישי אינו נשמע בשאון ה"הטבה" האופף אותם, ודרך השתקתם ניטלת מהם האפשרות לעצב את עתידם.

המאבק בין השיח המשפטי והתרפויטי אינו ייחודי כמובן לסיפורם של העריקים. כתיבה רבה עוסקת בהנגדת ההתייחסות המשפטית והטיפולית לפתרון בעיות חברתיות, בין היתר בכל הקשור לתיוג התנהגויות כ"עבירה" או "מחלה"; קביעת המדיניות של גזירת העונש (עונשים קבועים לעומת עונשים בלתי קבועים); ייסוד מוסדות שיקומיים, כגון שירות המבחן; עיצוב אופיו של עונש המאסר; עיצוב התגובה החברתית כלפי

- 9 תנאי שירות: מערך הרווחה הצבאי האחראי על מתן תשלומים ותנאים מקלים לחיילים המתקשים לעמוד בתנאי שירותם.
- 10 נציגים של השלישות המחליטים בשאלת השירות; מעניין שהמילה "שיקום" נתפסה כמתארת תפקיד שעניינו החלטה על המשך שירות.
- 11 קציני בריאות הנפש.
- 12 "גיבוש (תכניות) חזרה לשירות תקין" – פרויקט חדש שלידתו בשנת 2001, ועליו יורחב להלן.
- 13 במסגרת מצומצמת זו אין ביכולתי לעסוק בשאלה החשובה של ההבדל בין הגורמים הטיפוליים השונים, שגישותיהם לנושא העריקים ומידת האוטונומיה שלהם כלפי השיח הצבאי-ביטחוני משתנים בהתאם למעמדם ולמהותם המקצועית; עם זאת לא רציתי להתייחס אליהם כאל מקשה אחת.

"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית

אוכלוסיות מיוחדות, כגון נוער.¹⁴ במובן זה יש לסיפור המובא במאמר משמעויות החורגות מן ההקשר המסוים שלו. עם זאת, כמו כל "מקרה מבחן" מעשי, הוא מתאפיין במרכיבים ייחודיים למערכת שבה הוא מתרחש. כפי שייטען במאמר, השיח המשפטי והשיח התרפויטי בנוגע לעריקים מושפעים, במידת מה, מעולם המושגים הצבאי, ובראש ובראשונה מאתוס השירות הצבאי כשירות חובה שוויוני (כולם חייבים לשרת, וכולם יכולים לשרת). קיומו של אתוס זה יוצר מערכת שיקולים שהסניגורים והמטפלים אינם יכולים להתעלם ממנה, והמחייבת אותם להתייחס לעתידם הצבאי של העריקים במסגרת קביעת פונקציית המטרה שלהם. מאפיינים ייחודיים נוספים המבחינים בין מקרה העריקים למקרים אחרים של מדיניות חברתית הם היותה של המערכת המשפטית הצבאית קטנה ומשפחתית (ובה מספר קטן של קצינים בתפקידים משפטיים, הפוגשים זה את זה כ"שחקנים חוזרים" בהליך על בסיס קבוע), וההרכב הייחודי, הצעיר והבלתי-מקצועי של רשויות השיקום והטיפול. הגם ששיקולים אלה מקנים "ניחוח" מיוחד לסיפור, הם אינם שוללים להערכתי את היכולת ללמוד ממנו לקחים כלליים באשר להעצמה במשפט הפלילי.

המאמר נפתח בפרק המציג את גיבורי הסיפור: אוכלוסיית העריקים והגורמים השונים המטפלים בעניינם למן תחילת היעדרם מן השירות ועד לריצוי עונשם. בהמשך, בפרקים ג ו-ד, דן המאמר בשני השיחים – הסנגוריאלי והטיפולי – בהתאמה, ובייחוד באופן שבו כל אחד מהשיחים מגדיר את "טובת העריקים". פרק ה מציג סיכום ביניים, ובו נדונה השפעת ה"תפאורה" הצבאית – הארגונית והאידאולוגית – על גיבושם של שני סוגי השיח; כן נדונה השאלה המורכבת כיצד השיחים מבנים את המאפיינים האינדיווידואליים והקבוצתיים של העריקים. שני סוגי השיח "נפגשים" בפרק ו, שבו נדונות שלוש זירות שבהן מתנגשים השיח הסנגוריאלי והטיפולי: שלב הטיעונים לעונש, שלב בקשת הפטור משירות והיוזמה הטיפולית החדשה – פרויקט גחל"ת. בכל הזירות הללו מכשילים שני המוסדות זה את דרכו של זה בשל חוסר האפשרות לגבש תמונה קוהרנטית באשר לטובתם של העריקים. לבסוף, פרק ז' מציג את העריקים כנפגעים מן ה"חירשות" של המוסדות המטפלים בהם, כאשר ניסיונות ה"הטבה" הסותרים בסופו של דבר מחלישים אותם ויוצרים מצב שבו הם חסרים את המשאבים והעוצמה לגבש תכנית מיטיבה משל עצמם

14 מדובר בספרות סוציולוגית וקרימינולוגית ענפה. באשר להבניית בעיות חברתיות ראו למשל: Peter Conrad & Joseph W. Schneider, *From Badness to Sickness: Deviance and Medicalization* (2nd ed., Philadelphia, 1980). לעניין עונש המאסר ראו: David Rothman, "The Invention of the Penitentiary" *Criminal Justice in America* (R. Ian O'Connor, ed., Boston, 1974). לעניין עבריינות נוער ראו: Ian O'Connor, *Models of Juvenile Justice* (Canberra, 1998).

ולפעול לטובתה. פרק ח', החותם את המאמר, מציג מסקנות כלליות (ועגומות) בדבר האפשרות לייצר שיח מעצים עריקים בזירת המשפט הצבאי.

ב. אוכלוסיית העריקים ומגעיה עם הגורמים המיטיבים

היעדרות מן השירות הצבאי שלא ברשות היא תופעה נפוצה. על פי נתוני המשטרה הצבאית, בכל עת נעדרים מן השירות 2%-3% מן החיילים.¹⁵ בתקופה הראשונה של ההיעדרות מצויים הנעדרים בפיקוחה של יחידתם; מפקדים ובעלי תפקידים אחרים אמורים לחפשם ולשכנעם לשוב ליחידה.¹⁶ לאחר פרק זמן ראשוני זה, שהועלה סמוך למועד קיום הראיונות ל-30 יום, נמסרים תיקי הנעדרים לטיפול של המשטרה הצבאית, וכינוים השלישתי משתנה מ"נפקדים" ל"עריקים".¹⁷ חיפוש העריקים ותפיסתם מתבצעים על ידי יחידה מיוחדת של המשטרה, "לוחדי העריקים",¹⁸ הפועלים על פי סידור עבודה גאוגרפי.¹⁹ כמחצית מן העריקים נעצרים על ידי המשטרה הצבאית, והאחרים מתייצבים ביוזמתם בשערי הכלא הצבאי.²⁰ העריקים נחקרים, מרביתם מודים באשמה, והם מוחזקים במעצר. בשלב זה מתקבלת החלטת פרקליטות עריקים ונפקדים²¹ בנוגע לגורלם של העריקים. תיקים שמתעוררות בהם בעיות טכניות בגיוס המקורי של החיילים לצבא,

- 15 נתוני משטרה צבאית מתוך מסמכי פרויקט גחל"ת (2000). יתר על כן, בשנות הסלמת הסכסוך הישראלי-פלסטיני למן אוקטובר 2000 חלה עלייה במספר העריקים. העלייה יוחסה בתקשורת להידרדרות במצב הכלכלי במדינה: איתן גליקמן "בגלל המצב הכלכלי: אנשים עורקים מהצבא והולכים לעבוד" מעריב 7.2.2003; איתן רבין "צה"ל מודאג ממספרי העריקים" מעריב 23.7.2003; עמוס הראל "עלייה חדה במספר העריקים מצה"ל. הסיבה: קשיים כלכליים" הארץ 18.11.2002; עמיר רפפורט "בגלל המצב הכלכלי: הרבה יותר עריקים" ידיעות אחרונות 11.07.2001.
- 16 חוברת ההנחיות למחפשי עריקים, השלישות הראשית – צה"ל 2003 (להלן: חוברת ההנחיות למחפשי עריקים); ראיונות עם תובעים.
- 17 הוראת קבע אכ"א 33-09-03 "נוהל טיפול בחיילים שערקו משירות".
- 18 שני שרמן "לוחדים חדשים ורגישים" במחנה 1.12.2000; הילה אלראי דה-בר "לילה עם לוחדי העריקים" ידיעות אחרונות 16.11.1998.
- 19 לעתים נתפסים העריקים במבצעי לכידה המוניים, ראו: איתן רבין "מאה עריקים בשירות סדיר ומילואים נתפסו במבצע צבאי מיוחד" מעריב 20.9.1998.
- 20 חוברת ההנחיות למחפשי עריקים, לעיל הערה 16.
- 21 פרקליטות עריקים ונפקדים הוקמה בשנת 1998 כדי לייעל את הטיפול בעריקים, ראו: איתן רבין "תפקיד חדש בצה"ל: לוחדי עריקים" מעריב 22.6.1998; עמוס הראל "הפצ"ר הקים מחוז מיוחד לטיפול בעריקים" הארץ 22.6.1998.

"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית

נסגרים; מתוך התיקים הנותרים, כ-70%-80% נדונים בהליך דין משמעתי, לרוב על ידי קציני שיפוט תורנים במתקן הכליאה הצבאי.²² כתבי אישום בבתי הדין הצבאיים מוגשים רק כנגד 20%-30% מן העריקים,²³ אך די בכמות תיקים זו כדי להיות למעלה מ-60% מנפח התיקים בבתי הדין.²⁴

שכיחות התופעה היא בעייתית במיוחד משום שאוכלוסיית העריקים היא, באופן עקבי, אוכלוסייה חלשה. מעט המחקרים שבחנו את התופעה מעידים על הזיקה שבין היעדרות משירות צבאי ובין השתייכות לקבוצות אוכלוסייה המצויות בתחתית הסולם הסוציו-אקונומי והמתמודדות עם שונות תרבותית ועם קשיי הסתגלות פסיכולוגיים. מחקרם המקיף של רוזנברג וגורני, שנערך בשנת 1965 מטעם מחלקת מדעי ההתנהגות (ממד"ה) של אכ"א, מצא ייצוג-יתר לאוכלוסיות חלשות מבחינה כלכלית והשכלתית בקרב אוכלוסיית העריקים, וכן שיעור לא פרופורציוני של יהודים מזרחיים, שהיו עולים חדשים באותה תקופה.²⁵ נתונים חדשים יותר, שנאספו על ידי המשטרה הצבאית והוצגו על ידי יוזמי פרויקט "גחל"ת", מאששים את הזיקה בין היעדרות משירות צבאי ובין השתייכות לשכבות חלשות. בין היתר, נמצא מתאם בין מספר מועט של שנות לימוד ובין היעדרות משירות, וכן ייצוג-יתר לאוכלוסיית העולים מחבר העמים.²⁶ על פי נתונים שנאספו בפרקליטות עריקים ונפקדים, ככל שמצבם הכלכלי של חיילים רעוע יותר, במידה המזכה אותם ב"לינת בית", גוברת נטייתם לערוק משירות.²⁷ גם במחקר שהתרכז במבנה האישיות של עריקים נמצא כי למרבית העריקים אחים או חברים שערקו, ממצא המצביע,

22 "דין משמעתי" הוא הליך מעין-משפטי המתנהל בפני קצין ללא הכשרה שיפוטית ומיועד לטיפול מהיר בעבירות קלות יחסית. לכל קציני צה"ל, בדרגת סגן ומעלה, הסמכות לשיפוט בגין עבירות מסוימות ולהשית עונשים הנעים מהתראה עד מחבוש, שמשכו המקסימלי תלוי בדרגת קצין השיפוט. הליך הדין המשמעתי פשוט יחסית, בלתי כפוף לדיני הראיות, וההרשעה בו אינה נושאת רישום פלילי (ס' 136-176 לחוק השיפוט הצבאי, תשט"ו-1955) (להלן: חוק השיפוט הצבאי).

23 הקריטריון להעמדה לדין בנוי בעיקרו על "סף" מינימלי של מספר ימי היעדרות משירות. עד סוף שנת 2000 הוגשו כתבי אישום נגד עריקים למשך יותר מ-45 ימים; בראיונות שערכתי עם תובעים (בייחוד ראיונות 29, 40) סופר לי כי עם העלייה במספר העריקים הורה הפרקליט הצבאי הראשי על הגמשת הקריטריונים ועל העלאת הסף לכחודשיים.

24 הפרקליטות הצבאית: דו"ח פעילות לשנות העבודה 2001-2002 (2002).

25 יהודה רוזנברג ואשר גורני "העדר מן השירות שלא ברשות בצה"ל", אכ"א-ממד"ה (1965). רוזנברג וגורני ייחסו את תופעת היעדרות משירות לשילוב כלשהו של מה שכינו "גורמי פרט" (בעיות משפחתיות וכלכליות ובעיות הסתגלות למערכת הצבאית) ו"גורמי מערכת" (יחס הצבא לצורכיהם של החיילים).

26 ראו כתבות עיתונות בהערה 15 לעיל.

27 ריאיון מס' 40.

לדברי החוקר, על "תת-תרבות של עריקה"²⁸. הנתונים שנאספו לצורך המחקר הנוכחי מאששים אף הם את השתייכותם של העריקים לקבוצות חברתיות חלשות. במספר גדול של מקרים היה ניתן לקבוע מן הנתונים את מוצאם של העריקים. 30% מן העריקים במדגם היו עולים מחבר העמים; 31% מהם היו מזרחיים (לעומת 4.3% אשכנזים)²⁹. לפני בית המשפט מציינים העריקים סיבות סוציו-אקונומיות להיעדרותם משירות.³⁰ כבר במהלך הדיון במעצר העריק עד תום ההליכים הוא זוכה לייצוג חנינם מטעם הסנגוריה הצבאית, המורכבת מקצינים עתודאים, משפטנים בהשכלתם, בשירות סדיר, ומאנשי מילואים העובדים כעורכי דין בחייהם האזרחיים.³¹ במפגש הראשוני עם העריק מנהל הסנגור תרשומת על אודות הסיבות שהביאו את העריק להיעדר משירות, ובסוף המפגש הסנגור שולח "הפניות" לגורמי הטיפול בכלא על מנת לקבל חוות דעת בדבר לקוחו לקראת הקראת כתב האישום. "הפניות" אלה מצויות בכל תיק סנגוריה, והן ממוענות אל גורמי הת"ש, השיקום ובריאות הנפש בבתי הכלא הצבאיים, ובשנים האחרונות – למאבחנות תכנית גחל"ת. לקראת הקראת כתב האישום³² מתבקשים הגורמים השונים לראיין את החיילים ולספק לסנגורים "חוות דעת" שימשו את

28 חיים בורקוב "כח ההרתעה בענישה על העדר מן השירות שלא ברשות", "אכ"א – ממד"ה (1992). יצוין כי חרף ממצא "חברתי" זה התרכז בורקוב במבנה האישיות האינדיווידואלי של העריק ולא כלל במסקנותיו אמירות חברתיות רחבות.

29 חשוב להדגיש כאן כי האוכלוסיה המזרחית, לפחות בהקשר הצבאי, היא עדיין אוכלוסיה מוחלשת. מחקרים אחרים בנושא ההרכב החברתי של הצבא מצביעים על הדיכוטומיה אשכנזים/מזרחיים, כאשר האשכנזים מחזיקים בעמדות הכוח ומגבילים את המוביליות של קבוצות אוכלוסיה אחרות: סמי סמוחה "אתניות וצבא בישראל: תיזות לדיון ומחקר" מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 22, 5 (1984); Meir Amor, *The Mute History of Social Refusal*; in *Israel* (paper presented at the Association of Israel Studies Annual Meeting, San Diego, 29.4.2003). ייתכן שהמוצא האתני כלול כ"מרכיב איכות" נסתר במבחני השיבוץ של החיילים; ראו: רוני מש ועמליה דינאי "הקשר בין סוגי משפחות חיילי מקא"ם לבין הסתגלות בניהן לשירות בצה"ל" מגמות 35 (4) 375 (2004).

30 במחקר הכמותי שערכתי, שכלל 853 תיקי עריקים מן השנים 2000-2002, ציינו 55% מן העריקים כי ערקו מהצבא בשל בעיות כלכליות; 32% הזכירו בעיות בריאות של הורים או קרובים; 22% הזכירו בעיות רפואיות או נפשיות שלהם עצמם; 6% נימקו את היעדרותם משירות בבעיה של אלימות במשפחה; 5% קשרו את היעדרותם לבעיות של סמים או אלכוהול. ראו גם המצוין בכתבות בהערה 15 לעיל.

31 על סמך תצפיות וראיונות שערכתי.

32 העריקים עומדים לדין על עבירת "העדר מן השירות שלא ברשות", ס' 94 לחוק השיפוט הצבאי, שלשונו: "חייל שנעדר משירותו בצבא, או מהמקום שהוא חייב כדין להימצא בו אותה שעה, דינו – מאסר שלוש שנים, אלא אם הוכח כי היה לו היתר או הצדק סביר אחר לכך".

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

האחרונים בטיעוניהם לעונש.³³ ככלל, נאשמים בעבירת היעדר מן השירות מודים באשמה. במדגם לא היה ולו מקרה אחד של כפירה, והסנגורים המרואיינים ציינו כי הם כופרים רק כאשר בידיהם טענה טכנית בקשר לגיוס, וגם אז הכפירה היא טקטית ומשמשת להפעלת לחץ על התביעה להגיע להסדר טיעון.

עד שנת 2001 שכנה בכלא הצבאי סדרת גורמים שתפקידיהם חפפו במידת מה זה את זה. במשרדי הת"ש עסקו חיילות בשירות חובה, בוגרות קורס קדם-צבאי, בבחינת מצבו הסוציו-אקונומי של החייל הפונה ובהתאמת תוספות תשלום או תנאי לינת בית בהתאם לנוהלי הצבא. במשרדי השיקום ראינו קצינות (ולעתים חוגרים) בשירות סדיר את החיילים כדי לקבוע אם להעלות את עניינם לפני "ועדת התאמה לשירות", או כפי שהיא נקראת בפי החיילים ואנשי המערכת, "ועדת בלתי מתאימים".³⁴ לצד משרדים אלה שכן משרד הקב"נים, ובו עתודאים בעלי השכלה בפסיכולוגיה או (ברוב המקרים) בעבודה סוציאלית, שראינו את החיילים כדי לאתר "קשיי הסתגלות" למערכת הצבאית; חיילים שעוררו בעיות נפשיות הופנו על ידי הסנגורים לפסיכיאטר הצבאי לבחינת האפשרות להורדת פרופיל רפואי, לעתים לרמה של "פרופיל 21" שמשמעותה אי-כשירות לשירות צבאי ושחרור. בשנת 2001 נולד פרויקט חדש בכלא, והוא מומן בשעתו בנדיבות חרף הקיצוצים במערך העורף. הפרויקט כונה "גחל"ת", והוא נועד לשיפור הטיפול בחיילים תוך שימת דגש על השבתם לשירות פעיל ותקין במידת האפשר. מטרתו, כפי שהוגדרה במסמכים הצבאיים, הייתה "להוות מתקן מקצועי בכלא להתערבות לחיזוק יכלתו של הכלוא לחזור לשירות תקין בצה"ל עם תום ריצוי העונש".³⁵ התערבות זו הייתה אמורה להתבצע על בסיס תוצאותיו של שאלון אבחון מפורט, בדומה לזה המחולק למתגייסים, ושמטרתו הייתה לנבא את סיכויי ההשתלבות המחודשת בשירות. פרויקט זה היה אמור, בסופו של דבר, להחליף את מכלול הגורמים הקיימים, אלא שתקופה ממושכת פעל במתכונת נסיונית במקביל לגורמים המסורתיים, ולאחר מכן, כפי שנראה בהמשך, השתלב בפעילותם, ככל הנראה בעיקר מסיבות תקציביות.

33 לעתים מצטיידים הסנגורים בחוות דעת מחוץ למסגרת הצבאית, למשל במסמכים משירותי הרווחה המטפלים במשפחתו של העריק; הגם שלעתים מוגשים כראיות לעונש מסמכים שלא הוכנו במיוחד לצורך ההליך, במרבית המקרים מבוססות ראיות ההגנה על חומר שנאסף ביוזמת הסנגוריה.

34 הוראת קבע אכ"א 30-01-07 "נוהל העמדת חייל בפני ועדת התאמה לשירות" (להלן: "נוהל העמדת חייל בפני ועדת התאמה לשירות") (כמו כן ראו הסבר מפורט יותר בהמשך מאמר זה).

35 מתוך "גחל"ת – מסמכי יסוד", מצגת לפורום שופטים צבאיים (הוצגה ביום 7.8.2003).

עם קבלת חוות הדעת היא מוגשת לבית הדין בשלב הטיעונים לעונש כמוצג הסגוריה. השופטים משתמשים בטענות המובאות בדר"חות לשם ההכרעה בעונש. במסגרת המחקר נושא מאמר זה נבנה, כמוסבר בפרק המבוא, מודל כמותי שהיה מבוסס על מדגם אקראי של 853 פסקי דין של עריקים בשנים 2000-2002; ממצאי המחקר העידו שהעונש המושת על העריקים הוא כמעט ללא יוצא מן הכלל עונש מאסר בניכוי ימי המעצר.³⁶ כמו כן הממצאים מעידים כי לנסיבות הסוציו-אקונומיות של הנאשמים לא הייתה השפעה מובהקת על העונש, שנגזר בעיקר כפונקציה של משך ההיעדרות משירות ושל העבר הפלילי. עובדה זו מפתיעה למדי לאור המחקרים המצביעים על קשר ישיר בין מצב סוציו-אקונומי ובין היעדרות משירות, וגם נוכח המאמץ המושקע על ידי הסגורים בגיוס מסמכים המתעדים את נסיבותיהם הסוציו-אקונומיות של לקוחותיהם. ואולם, גורם אחד הקשור לנאשם עצמו התגלה כמובהק והוא – השאלה אם הוא השתחרר, או צפוי להשתחרר, משירות. השופטים מקילים באופן עקבי בעונשיהם של עריקים שהתנהלותם בעניינם מעידה כי הם לא ישובו עוד לצבא אם משום שפוטרו משירות ב"ועדת אי ההתאמה" ואם בדרך אחרת, כגון קביעת פרופיל 37.21.

כדי להסביר את חשיבותו של עניין השחרור מן הצבא לגזירת העונש, מן הראוי להאיר את הקשר בין ריצוי עונשי מאסר לאי-התאמה ולשחרור משירות. לכל הגורמים, השיפוטיים והתרפויטיים, ידוע כי אחד הקריטריונים שבהם משתמשת ועדת אי-ההתאמה לשם שחרור משירות הוא משך "התקופה הבלתי נמנית" ("תב"ן"), ובלשון העריקים, "רפוק" שגרשמה לחובת החייל.³⁸ על פי כללי השלישות, ימי ההיעדרות משירות וכן ימי ריצוי העונש אינם נמנים לזכות העריק כימי שירות בצה"ל כך שתאורטית תקופת השירות החסרה מתווספת למניין ימי שירות החובה.³⁹ אולם עריקים החוזרים ועורקים צוברים כמות גדולה כל כך של ימי "תב"ן", שאין טעם להשאירם בשירות. עובדה זו, בצירוף נטייתם של בתי הדין להקל בעונשם של עריקים משוחררים משירות, מייצרת תמריץ פרודוקסלי ל"דלת מסתובבת", שעל פיה משתלם לעריקים החפצים להשתחרר לבצע היעדרויות חוזרות ונשנות כדי להגדיל את סיכוייהם להשתחרר משירות בגין אי-התאמה, ועקב כך – גם יהיו גורם משמעותי להקלה בעונש. המשמעות המעשית של עובדה זו היא כי סגור המעוניין למזער את העונש המושת על לקוחו והבקיא בהלכות המערכת,

36 בכל המקרים למעט שניים; העונש בדרך כלל מלווה בהורדה בדרגה, וב-85% מן המקרים גם בעונש מאסר מותנה.
 37 Aviram, לעיל הערה 8.
 38 "נוהל העמדת חייל בפני ועדת התאמה לשירות", לעיל הערה 34.
 39 שם.

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

מתמרץ אף הוא לנקוט אמצעים כדי לקדם את שחרורו של הלקוח מן הצבא, באופן אידאלי לפני גזירת העונש, ולמצער לפני הדיון בערעור. מן האמור לעיל עולה כי הדיון בבית המשפט דורש אינטראקציה בין הסנגורים ובין רשויות הטיפול, הכרוכה בהשגת מסמכים, הפניה לגורמים מקצועיים שונים המחליטים בנושא שחרורים והקלות בתנאי שירות וכדומה. כפי שטוען מאמר זה, השיח בין שני הגורמים אינו עולה יפה. הסיבה לכך, כמוסבר בפרקים הבאים, נעוצה באופנים השונים שבהם מְבַנֵּה כל אחת מהמערכות את מוטביה ואת טובתם.

ג. השיח הסנגוריאלי

1. העריק כלקוח

הסנגורים, "מיטיביהם המשפטיים" של העריקים, ערים היטב למאפייניה המוחלשים של האוכלוסייה. הם נתקלים עשרות פעמים ביום בעריקים המספרים להם על אודות מצוקתם הכלכלית. חלק מן הסנגורים חשים זעם ותסכול על תפקידם במערכת המשפט המתייגת קבוצות חלשות מלכתחילה, וחלקם מגלים ציניות של ממש כלפי המערכת:⁴⁰

אפשר להגיד שתיק העריק הטיפוסי שזה משהו שיש לו הרבה בעיות בבית, בדרך כלל משכבות סוציו-אקונומיות נמוכות. הרבה עולים חדשים... אני חושבת שזה קשור גם במידה מסוימת להפנמה של חובת השירות, למרות שזה פחות לדעתי ויותר הקשיים שהם נתקלים בהם בהשתלבות בארץ, אנשים עם הורים חולים שהם צריכים לטפל בהם, אנשים שעובדים ומפרנסים את המשפחות שלהם. זה המקרים הטיפוסיים. יש גם מקרים חריגים, את רואה לפעמים מקרים של אנשים שהחליטו פשוט לא לשרת כי לא בא להם, והם מוכנים לשלם את המחיר של לשבת בה בכלא. את רואה לפעמים אנשים שיש להם בעיות נפשיות מאוד רציניות. שלא ברור איך גייסו אותם מלכתחילה. גם זה קורה. אבל העריק הטיפוסי, אם אפשר להגיד, זה באמת זה עם הבעיות הכלכליות המאוד קשות. כלכליות ומשפחתיות... הם מאמינים לפעמים באמת שהצורך

40 מתוך 17 הסנגורים שראיינתי נצפו תגובות של תסכול ב-11 ראיונות, וציניות, ברמה כזו או אחרת, בכל הראיונות.

שלהם לסייע למשפחה הוא ערך חשוב יותר ואני בהחלט יכולה להבין שכך הם רואים את זה.⁴¹

הבעיה של העריקים בצה"ל נובעת מהבעיה הכלכלית-חברתית במדינת ישראל. נקודה. אם לא רוצים שיהיו עריקים בצה"ל צריכים לפטור הרבה יותר אנשים משירות. צריך להקצות משאבים אדירים לטיפול בפרט, צריך בני אדם יותר רחמנים ורגישים בתור מפקדים בצבא, ועל זה אתה לא יכול לשלוט – מי יהיה מפקד איפה, ולשנות שיבוצים בהתאם. הצבא, כמו כל מערכת, מערכת שהיא צבאית, הוא לא גמיש, הוא גוף ביורוקרטי, ובגוף כזה תמיד יהיו אנשים שייפלו בתוך הביורוקרטיה. זה לא ייפתר לעולם.⁴²

יש אוכלוסיה יחסית רחבה שהמצב הכלכלי [שלה] לא מאפשר שירות בצבא וכל התהליך שנעשה פה זה.. תהליך השמירה על האתוס. לכולם ברור שהאנשים האלה מלכתחילה צפוי שישוחררו... הם מגויסים כדי שיישמר האתוס הזה שכולם מתגייסים לצבא. זה גוזל מהם שנה מהחיים בערך, כדי [שהמערכת תוכל] להגיד לכל היתר "טוב, כולם משרתים, וגם אלה שלא שירתו לקחנו להם שנה מהחיים" שלא תרגישו לא טוב. לקחנו להם שנה, הם ישבו בכלא, פתחנו להם תיק פלילי, אפשר לנוח.⁴³

עם זאת הסנגורים ערים לצורך לשחק על פי כללי המשחק המקובלים במשפט הפלילי הצבאי, והם חשים שהאפשרות להתייחס לבעיית העריקים כאל בעיה חברתית כללית חסומה בפניהם. נקודה זו היא מעניינת במיוחד לאור העובדה שהמדובר בסנגוריה ציבורית, החשופה למספר תיקי עריקים גדול בהרבה מזה המטופל על ידי משרד פרטי ממוצע, ולפיכך היא בעלת נגישות גבוהה יותר לתמונה המלאה. המתח שבין ניהול תיקן של הלכות כעניין אינדיווידואלי (האידיאל המשפטי-הקלאסי של עריכת דין) ובין ניהול התיק לשם קידום מגמות רווחה של קבוצות ואוכלוסיות הוא דבר המצוי בתודעת הסנגורים, והם מתקשים ליישב בין הבעיה הקבוצתית שבה הם מבחינים ובין האופן הקלאסי, הנאות, שבו הם אמורים לטפל בתיק כמשפטנים.⁴⁴ בשל התפקיד המיועד להם במערכת המשפטית הסנגורים חשים שהם אינם יכולים לכפור באשמה בטענה שהפערים

41 ריאיון מס' 2.

42 ריאיון מס' 9.

43 ריאיון מס' 12.

44 ראו למשל Feeley, לעיל הערה 6; Debra Emmelman, *Justice for the Poor: A Study of Criminal Defense Work* (Dartmouth, 1996).

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

החברתיים הם "הצדק סביר" להיעדר מן השירות, והם משתמשים בבעיה הסוציולוגית אקונומית ככלי מוגבל ואינדיווידואלי במסגרת הטענות להקלה בעונשו של הלקוח המסוים. אסטרטגיה זו נובעת מכמה תכונות של השיח המשפטי הצבאי: ראשית, השיח המשפטי ככלל יוצא מנקודת הנחה שהנאשמים הם אנשים רציונליים, אוטונומיים, שהיעדרותם משירות היא החלטה המבוססת על בחירה חופשית.⁴⁵ שאלות החקירה הנגדית הסטנדרטיות⁴⁶ מכוונות ליצירת דמות של עריק-מניפולטור, שעזב את הצבא כדי לכפות על המערכת את רצונו להשתחרר ("למה לא פתרת את הבעיות שלך באופן חוקי?" "למה האחים שלך לא עוזרים בבית?") "לא שחררו אותך, אז פשוט החלטת ללכת?" וכדומה). במצב דברים זה הצגת בעיה כללית היא בבחינת שפה זרה למשפט. תחת זאת ממירים הסנגורים את דמות "העריק המניפולטור" בדמותו של "העריק המסכן". שנית, אופייה האינטימי והפמיליארי של המערכת הצבאית יוצר מצב שבו הסנגורים הם "שחקנים חוזרים" בשם לקוחות נוספים, וטענות כפירה כלליות מנימוקים כלכליים עלולות להזיק ללקוחות בטווח הארוך:

במערכת הזאת אם אתה טוען טענה פעם אחת והיא נדחית, אז בפעם השניה עושים לך פרצוף ובפעם השלישית ממש מתעצבנים עליך שאתה מבזבז את הזמן כי זה כבר נטען, ואתה סנגור צבאי ואתה יודע שזה כבר נטען אז למה את טוען את זה עוד פעם ומבזבז לנו את הזמן... במערכת הזאת אתה כל הזמן נתקל באותם שופטים שוב ושוב... המערכת היא סגורה וקטנה והם דואגים לעדכן כל הזמן אחד את השני, וגם לתכנן כל מיני תכניות פעולה כדי... להשתיק במהרה כל מיני טענות של סנגורים שוררים שיכולים לעשות להם בעיות ב... לזעזע את המערכת. הגישה

45 הפער בין תפיסה זו של הנאשם לבין התפיסה התרפויטית-רפואית, הרואה בנתוניו ובנסיבותיו של הנאשם תנאים מכוננים להתרחשות העבירה, הוא הבסיס למחלוקת בסיסית בקרימינולוגיה בין ההשקפה הקלאסיציסטית להשקפה הפוזיטיביסטית; Jock Young, "Thinking Seriously About Crime: Some Models of Criminology", *Crime and Society* 248 (Mike Fitzgerald, Gregor McLennan & Jennie Pawson eds., 1981).

46 בכמה מחוזות השאלות מופיעות כחלק מסטנסיל מודפס בשם "איך מטפלים בתיק עריק", המחולק לתובעים הצעירים, ובסופו מופיע אפילו פרק "קלישאות" לסיכומי התביעה: "השירות הצבאי הוא חובה, על כל אזרח לשאת בנטל, הצבא אינו תכנית כבקשתך, ישנן מערכות בצבא שנועדו לפתור בעיות כלכליות" (ריאיון מס' 19).

הכללית במערכת הזו היא שהקיבעון זה דבר טוב, שלא צריך לשנות

דברים.⁴⁷

מסיבות אלה הסנגורים אינם מנהלים תיקים כלליים ועקרוניים בשם אוכלוסיית העריקים, אלא מטפלים בכל עריק כלקוח נפרד, שהשתייכותו לקבוצת האוכלוסייה המוחלשת מובנית כנסיבות אישיות להקלה בעונש. ראיית העריקים כקבוצה מתבטאת רק בהימנעות מהעלאת טענות חברתיות-עקרוניות במקרי מבחן מחשש שהיוזמה תתנקם בעריקים האחרים:

מה, אתה תעשה את זה, תכפור בעריקים שלך, אז ידפקו אותם בעונש, נו

אז מה. אז שוב, זה עניין של מרד, אם עוד כמה סנגורים עושים את זה. מה

פתאום, מרד בסנגוריה?⁴⁸

כאמור לעיל, אסטרטגיה סנגוריאליית זו היא בבחינת פשרה בין התחשבות בצרכיו של הלקוח היחיד, התפקיד שהסנגורים מצווים למלא על פי חוק לשכת עורכי הדין, ובין המודעות שלהם לזיקה שבין גורלו של הלקוח היחיד ובין קבוצת הלקוחות. השיקול העומד בבסיס ההימנעות מהעלאת טענות "מרגיזות" הוא שיקול של הטבה עם האוכלוסייה בכללותה, ולמצער הרצון שלא להזיק לכל אחד מן העריקים בשל השתייכותו לקבוצה. קשה להתייחס לשיקול כזה, שאינו מעלה על סדר היום את הבעיה הכללית, כאל שיקול המעצים את העריקים כקבוצה.

2. נרטיב "הדלת המסתובבת" והשחרור כפתרון

פונקציית המטרה של הסנגורים מוגדרת במסגרת תפקידם כהשגת התוצאה הטובה ביותר ללקוח בזירה המשפטית. כיוון שזיכוי בעבירות האלה נתפס כבלתי אפשרי, רואים הסנגורים את חובתם ללקוחות בהשגת עונשים קלים ככל האפשר. מעבר לכך מתחשבים הסנגורים בשיקולים נוספים, ובהם מאמץ לשחרר את לקוחותיהם משירות צבאי, אם לפני הדיון בעניינם ואם לאחריו, במהלך ריצוי העונש.

אין להתעלם כמובן מהעובדה שנאשמים רבים מבקשים מהסנגורים להשתחרר מהצבא, אלא שהם מבקשים זאת בעודם במעצר או במאסר, כשאלטרנטיבות רבות כבר חסומות בפניהם. מכל מקום, הדעה המקובלת בקרב הסנגורים היא ששחרור העריקים משירות הוא כעין "שירות משלים" הניתן ללקוחות והמיטיב עם כל הצדדים בהליך.

47 ריאיון מס' 9.

48 ריאיון מס' 22.

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

השחרור חוסך מן העריקים עצמם ומן המערכת כולה את תופעת "הדלת המסתובבת", שבה העריקים מבצעים עבירות חוזרות ונשנות כדי להשתחרר על ידי ועדת אי-ההתאמה:

בפועל אם מישוהו גמל בלבו לא לשרת הוא לא ישרת בסופו של דבר וזה יקרה, אין מה לעשות. יש אנשים כאלה שפשוט החליטו שהם לא ישרתו ולא משנה כמה יילחמו בהם וכמה יכניסו אותם לכלא, הרי בסופו של דבר יהיה לזה סוף, לא יוכלו להמשיך בזה, גם יש גבול לכמה המערכת תלך מכות עם הבן אדם.⁴⁹

הסנגורים מתייחסים לשחרור כאל טובתו האולטימטיבית של הלקוח הגם שהם מבינים כי "נצחוננו" של העריק את המערכת, המתבטא בשחרור הסופי מצה"ל, נקנה בסבל רב, ברישום פלילי במשטרת ישראל ובריצוי עונש מאסר. הם מכירים בכך שהאופציות העומדות בפני העריקים לביטוי רצונם הן מצומצמות, וכי בקשתם להשתחרר אינה מושמעת מסיטואציה של כוח ואוטונומיה:

רוב המקרים שאני מכיר, ואני לא מדבר על המניפולטיבים שאני לא חושב שזה רוב המקרים, אבל מקרים שאנשים באמת סובלים מבעיות אמת, אני הייתי מרגיש שלמעשה אנחנו שולחים אותו לדלת מסתובבת, שהוא יצא יחזור יצא יחזור פעמיים עד שלוש, ואז ישתחרר. הוא ישתחרר עם תקופה של הרבה מאוד חודשים של כלא, שהוא לא פושע, הוא לא עבריין, עם תסכול גדול, עם שנאה לצה"ל, עם תחושת חוסר צדק וחוסר עזרה מצד המערכת, אותה תחושה תעבור לכל החברה שסובבת אותו.⁵⁰

זה לא המניע העיקרי לעריקות להשתחרר. לא נראה לי. נדיר. זה יכול להתלבש במצב של ייאוש, אוקיי לא הצלחתי כלום, ניסיתי עבדתי, זה לא הסתדר אני לא יכול גם לשרת וגם להסתדר עם הצרות שיש לי ואז אני רוצה כבר מאוד להשתחרר. כי בד"כ היום אני חושב שמי שלא רוצה יכול אולי להגיע למצב שהוא... לא כולם, אבל הרבה כאלה שלא רוצים לשרת יכולים להגיע למצב שהם לא ישרתו. לפני הצבא עוד. וגם חלק לא. הרבה גם לא מספיק מתוחכמים לזה. בשביל פעילות כזאת. אז אתה מתחיל את

49 ריאיון מס' 2.

50 ריאיון מס' 36.

הצבא מכוח האינרציה ואז רואים שלא מסתדרים, ואז מתחילים להיכנס לאיזה מילכוד.⁵¹

בשל כך כל עריק שאינו משתחרר והצפוי לשוב ולערוק ולהיכנס ב"דלת המסתובבת", נתפס ככישלון סנגוריאלי. אחד הסגורים סיפר, בהומור, על ה"הסכם" שהיה לו עם סגור נוסף מן המשרד, ועל פיו "אם היה [לאחד מאתנו] עריק שלא שחררת אותו משירות – אתה נתקע אתו בפעם השניה שהוא בא".⁵² אנקדוטה זו מעידה הן על ראיית שחרור העריק משירות כחלק מ"חבילת הטיפול" הסנגוריאלי בתיק והן על האמונה כי עריק שלא שוחרר הוא עריק שישב לערוק. על רקע אמונות אלה ברי כי יצירת מנגנונים שבאמצעותם התביעה מסכימה לשחרור נתפסים כהישג סנגוריאלי. באחד המחוזות עוצבה מדיניות שהן התביעה והן הסגוריה היו מרוצות ממנה:

עסקאות הטיעון ב-99 אחוז מהתיקים נסגרות בין אם בעונש מוסכם או בהסכמה שהוא הולך להודות... כשהסגור שמר לעצמו את הזכות לבקש מבית הדין על סמך מסמכים הבאה בפני [ועדת אי-התאמה], בית הדין לרוב נעתר לבקשה ומוסיף המלצה בשולי גזר הדין. עכשיו, כשהסגור יושב עם לקוח [הוא] יודע להגיד ללקוח שלו שבגין העריקות המסוימת הזו נניח 60 יום שהוא עריק הוא יקבל עכשיו 40 יום לריצוי בפועל ועניינו יובא בפני ועדה מיד אחרי שיסיים לרצות את עונשו, הלקוח מאוד מרוצה מזה, ונסגרת העסקה, התיק מסתיים לכל המאוחר בדיון השני, אולי בשלישי... ולרוב העניינים מתנהלים ביעילות רבה.⁵³

כשחקנים חוזרים בהליך משפטי שאין בו מקום לטענת חפות וניהול הוכחות, הסגורים הם חלק מן התרבות הארגונית של בית הדין, וככאלה פונקציית התועלת שלהם כוללת גם את הצורך ביעילות ובשיתוף פעולה נוח עם השחקנים האחרים – בית הדין והתביעה.⁵⁴ הסגורים עצמם סובלים מאופיים הביורוקרטי של תיקי העריקים. ריבוי

51 ריאיון מס' 37.

52 ריאיון מס' 23.

53 ריאיון מס' 5.

54 הדברים הללו נכונים כמובן לא רק בנוגע לסגורים בבתי דין צבאיים, אלא גם בנוגע לסניגורים, בכלל, ובנוגע לסגורים ציבוריים, בפרט (Feeley, לעיל הערה 6; Sudnow, לעיל הערה 6). הגישה הצינית ביותר לתפקיד הסגורים רואה בהם "סוכנים סמויים" של בית הדין והתביעה, המפילים בפח את הלקוחות; ראו: Abraham Blumberg, "The Practice of Law as a Confidence Game: Organizational Cooptation of a Profession", 1 *L. & Soc'y Rev.*

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

הלקוחות בעלי הנסיבות הקשות והצורך לטעון את טענותיו של כל אחד מהם לגופו, בלא יצירת נרטיב קבוצתי, מתסכלים ובעייתיים:

עכשיו, מאוד קל להגיע עם תיק אחד בתור תיק ייחודי. מאשר להגיע עם 30 תיקים, ואיפשרו בתיק ה-17, כשאתה מסביר שהתיק הזה מאד ייחודי, כשה-16 הקודמים היו ייחודיים, וגם ה-12 שאחריו יהיו ייחודיים, אבל גם זה, מאוד ייחודי, עוד שנייה אני אזכר גם למה, וזה בעייתי.⁵⁵

בעיות ביורוקרטיות אלה מביאות לכך שמהלכים לשחרור הנאשמים מהצבא נתפסים לא רק כמבטאים את טובתם האמיתית של העריקים, אלא גם כמקדמים את עניינם של השחקנים החוזרים בהליך ואת שיתוף הפעולה של הסנגוריה עם בית הדין והתביעה, ודרכם – את טובתם הפוטנציאלית של לקוחות נוספים שייזקקו לחסדי בית הדין והתביעה בעתיד.⁵⁶ באופן זה נפתר הדיסוננס שבין טובת הביורוקרטיה המערכתית והשחקנים החוזרים ובין טובת העריקים על ידי התייחסות לשחרור הנכסף כמשיג את שתי המטרות בו זמנית. המאמץ להשגת טובה זו רצוף קשיים ביורוקרטיים, ומצריך, כפי שמעיד הציטוט הבא, השגת המסמכים המתאימים מן הגורמים השיקומיים:

זאת אומרת, אם האדון הטוראי שמחליף את קצינת השיקום יכתוב 'צעטעלע'⁵⁷ שלפיה לחייל יש באמת בעיות נורא קשות, אה... ולכן הוא לא יכול לשרת או שהוא יכול לשרת רק בתנאים מסוימים, זה יכול מאוד להשפיע. אם לחייל אחר יהיו בעיות מאוד קשות אבל לא יהיה ה'צעטעלע' הזאת, וזה מה שכל כך מתסכל. ולכן עיקר העבודה של הסנגוריה כדי לעזור ללקוחות היא בכלל לא מול בית הדין אלא מול המערכות הביורוקרטיות הפנימיות, בניסיון להשיג את ה'צעטעלע'.⁵⁸

(1965) 15; גישות חדשות ומתוננות יותר רואות בסנגורים שחקנים הפועלים לטובת הלקוחות אך נתונים במערכת אילוצים קשה; ראו: Emmelman, לעיל הערה 44.

55 ריאיון מס' 33.

56 יצוין כי תפיסה מערכתית רחבה זו, שבה האוכלוסייה הבעייתית נתפסת כ"תפוח אדמה חם" שמוטב להיפטר ממנו ולהעבירו למסגרת אחרת, קיימת גם בגופים אחרים בחברה האזרחית. ראו למשל: המחלוקת המשתקפת בחוק הטיפול בחולי נפש: אורי אבירם, צביה אדמו, מימי אייזנשטדט וארלין קנטר "מגמות שינוי ושימור בחקיקה בתחום בריאות הנפש בישראל: תהליך חקיקתו של החוק החדש לטיפול בחולי נפש" משפטים לא 145, 146-147 (תש"ס-2000).

57 בידיש: פתק קטן.

58 ריאיון מס' 22.

אלא שכתובת ה"צעטעלע" הנכסף ושיתוף הפעולה עם מאמץ השחרור אינם עומדים בהכרח בראש מעייניהם של הגורמים הטיפוליים, הרואים את טובתו של העריק באור שונה לחלוטין, כפי שיתואר להלן.

ד. השיח הטיפולי

1. העריק כמטופל והצבא כמסגרת שיקומית

מבחינת גורמי הטיפול, העריק הוא מטופל שיש לאבחנו ולספק לו סיוע בהתאם לבעיותיו שלו. קיימים הבדלים גדולים בין הגורמים השונים באשר לאופן שבו הם מגדירים את בעיות העריק: מש"קיות הת"ש מתייחסות בעיקר לפן הכלכלי, הקב"נים עוסקים בפן הקליני, ומאבחנות גחל"ת משתמשות בכלי אבחון המשלב היבטים שונים כדי להפיק "ציון הסתגלות לשירות". עם זאת לכל התפיסות הללו משותפת ההנחה כי ניתן להגדיר ולאבחן את הבעיה, וכי טובתו של העריק עשויה להיגזר משיקולים שמעבר להבנתו.⁵⁹ שיקולים אלה מיוצרים ומובנים על ידי הנחיות הפעולה של גורמי הטיפול השונים. בדומה לסנגורים, המטפלים אינם פועלים בחלל ריק, אלא על פי פרמטרים מוכתבים המספקים מסגרת לפעולתם ולהחלטותיהם, למשל אילו עריקים יפוטרו משירות, לאילו עריקים יסופקו הטבות כלכליות או הקלות בשירות, ומי יישאר בצבא. לגבי מש"קיות הת"ש, מערך השיקולים למתן ההטבות או ההמלצות קשור למצבו הכלכלי של העריק. המש"קיות, חיילות חובה, לרוב מרקע סוציו-אקונומי בינוני-גבוה,⁶⁰ מראיינות את העריק ולעתים מבקרות בביתו וכותבות דו"ח עבור בית הדין המתאר את המצב. במתן המלצותיהן הן פועלות על פי הנחיות הדורשות בדיקת פרמטרים מסוימים

59 כתיבה רבה עוסקת בגישות תרפויטיות המשתלבות במשפט הפלילי ומגלות פטרנליזם בהחלטה על טובת המטופלים. לנקודת מבט היסטורית כללית ראו: Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (New York, 1979); Joseph Gusfield, *Symbolic Crusade: Status Politics and the American Temperance Movement* (Urbana, 1986). לעניין הפטרנליזם הכרוך במוסדות בריאות הנפש ראו: Nicholas Kittrie, *The Right to be Different: Deviance and Enforced Therapy* (Baltimore, 1971); Anthony Platt, "The Triumph of Benevolence: The Origins of the Juvenile System in the United States", *Criminal Justice in America* (Richard Quinney ed., Boston, 1974).

60 השירות כמש"קיות ת"ש מותנה באיתור קדם-צבאי של חיילות איכותיות על פי מבדקים, ראו אתר זה"ל: www.aka.idf.il/giyus/kadatz/?CatID=12945&DocID=21257&sideScroll=2950 (נבדק לאחרונה ב-3.10.06).

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

למצב כלכלי, כגון קיום רכב בבעלות המשפחה, עבודת ההורים, מספר החדרים בבית וכדומה. בהתקיים תנאים מסוימים ומוגדרים של מצוקה כלכלית, הנחיות הת"ש מגדירות סכום כסף מקסימלי, המכונה תשמ"ש ("תשלומי משפחה") שניתן להוסיף למשכורת החובה של החייל,⁶¹ וכן דרגות שונות של הקלות תנאי שירות (הת"ש) הכוללות לינת בית ומתן אישורי עבודה.

באשר לקב"נים, הוראות האבחון והטיפול בנויות על אבחנות קליניות, כאלה המצויות בספר האבחנות הפסיכיאטרי.⁶² במחקרו על אודות מתן פרופיל 21 ראיין עופר קצ'רגין קב"נים סנוגע לפרמטרים שבהם הם עושים שימוש. ממצאיו חושפים את מה שהוא מכנה "פסיכופתולוגיזציה" – פירוש מכלול האמיתות המתייחסות לטיפול כאינדיקציות לפתולוגיה. אצל הקב"נים ביטויי המצוקה של הפונים, כולל אי-הרצון לשרת, הם בבחינת אינדיקציה לפתולוגיה: "הייתי מנסה לראות מה מסתתר מאחורי הסימפטום המוצהר הזה של 'אני לא רוצה לשרת'".⁶³ אמירת שקרים לקב"ן וגם טיעונים פוליטיים מפורשים כבעיה קלינית: "אי-מוטיבציה" זאת הפרעת אישיות ישראלית.⁶⁴ חשוב לציין כי עבודתו של קצ'רגין לא עסקה בטיפול בעריקים בשלבי המעצר וריצוי העונש, שם התמריצים לזהות פתולוגיה אצל המטופלים ולשחררם עשויים להיות גדולים יותר בשל היכרותם של גורמי הטיפול עם תופעת "הדלת המסתובבת". עם זאת גם אצל הקב"נים שרואיינו על ידי קצ'רגין התגלתה מגמה לייצור אבחנה קלינית מיוחדת למערכת הצה"לית – "הפרעת אישיות לא בשלה", המתבטאת בחשש לשרת בצבא.⁶⁵ ממצא זה תואם את התצפיות בבתי הדין שנערכו במסגרת מחקר זה, שבהן הוגשו לבית הדין מסמכים ובהם אבחנות כגון "הפרעת אישיות אקסטרורטרית" או "אנטי-סוציאלית", המגולמות בעצם ביצוע מעשה ההיעדרות משירות.⁶⁶

חרף יצירתן של אבחנות קליניות אלה נראה כי נטייתם הטבעית-ארגונית של גורמי הטיפול, בניגוד לסנגורים, היא לשאוף להחזרת העריקים לשירות תקין. הסיבה לכך היא כי בניגוד לחובתם המפורשת של הסנגורים לקדם את עניינם הפרטי של לקוחותיהם, גורמי

61 כיום עומדת משכורת החובה הצה"לית על כ-350 ש"ח. אתר האינטרנט של צה"ל מציין כי "בקשת התשמ"ש נועדה להבטיח קיום מינימלי מחייב למשפחת החייל": www.aka.idf.il/gyius/general/?CatID=23086&DocID=24882 (נבדק לאחרונה ב-3.10.06).

62 ה-DSM-4.

63 עופר קצ'רגין מלכוד 21: על הפסיכופתולוגיזציה של התנגדות לשירות צבאי 38 (עבודת מ"א, אוניברסיטת תל אביב – החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, 2003).

64 שם, בעמ' 42.

65 שם.

66 על סמך תצפיות בבתי הדין.

הטיפול הם חלק ממערכת כוח האדם הצבאית, ועקב זאת בלתי נמנע ששיקוליהם נוגעים לא רק לפרט, אלא גם לטובת המערכת ולאתוס שירות החובה.⁶⁷ מן החובה הכללית לשרת ב"צבא העם"⁶⁸ נגזר הצורך להבטיח, באמצעות מנגנוני הרווחה, שאכן השירות הוא אפשרי לכולם. מובן כי בין שיקולי טובת המערכת וטובת הפרט מתקיים דיסוננס כל אימת שהפרט מעוניין להשתחרר והמדינה מעוניינת בשירותו. דיסוננס זה נפתר, על ידי גורמי הטיפול, בהגדרת השירות התקין כאינדיקציה משמעותית לבריאות. אחד הקב"נים שרואינו על-ידי קצ'רגין הדגים מהי הצלחה קלינית בעיניו: "הצלחה שלי זה לראות חיילים, שהגיעו אליי בטירונות [כדי לבקש שחרור משירות], ואחרי זה ראיתי אותם מפקדים... זאת הצלחה".⁶⁹ קצ'רגין מסכם:

למרות ההתעקשות על היותם של [בעלי הפרופיל] "חולים" או "מופרעים", טענו הקב"נים, כי "עם מספיק תמיכה... הם היו מצליחים להתארגן... ולהישאר בצבא". אחד הפסיכולוגים ניסח זאת כך: "חבל דווקא. אולי היינו מרוויחים עוד כמה חיילים תקינים".⁷⁰

השימוש בקריטריונים לאבחון העריקים ול"נרמול" שלהם מגיע לשיאו בכלי האבחון של פרויקט גחל"ת, שנועד "להוות מערך מקצועי בבסיסי הכליאה הצהליים לביצוע התערבויות, שמטרתן חיזוק יכולתו של כלוא לחזור לשירות תקין בצה"ל בתום ריצוי העונש".⁷¹ השיח סביב ייסוד הפרויקט היה שילוב של שיח טיפולי-שיקומי ושיח לאומי צבאי. כך, הגדיר המערך שני יעדים: "צמצום תופעת הכליאה החוזרת (רצידיביזם)" ו"העמקת מיצוי המתאימים לשירות מבין הכלואים".⁷² הפרויקט הצהיר על גישתו ה"פוזיטיבית", וכלשון ראש מערך גחל"ת: "קל לשכנע למה החייל לא יכול להיות חייל; היה קל מאוד להגיד שכולם יילכו הביתה".⁷³ אבחון העריקים הכלואים מבוסס על ריאיון בפורמט של שעה ומחצה עם חיילת שהוכשרה לכך. תוך כדי הריאיון החיילת ממלאת

67 זהו כמוכחן הבדל חשוב בין שירותי הרווחה הצבאיים לאלה האזרחיים, וסנגורים שרואינו במסגרת המחקר (למשל ריאיון מס' 21, ריאיון מס' 12) הצביעו עליו כעל פגם ממשי באיכות שירותי הרווחה הניתנים לחיילים.

68 לדיון מעמיק וממצה בנושא דמותו החברתית של צה"ל ראו: יגיל לוי צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל (2003).

69 קצ'רגין, לעיל הערה 63, בעמ' 59.

70 שם, בעמ' 71.

71 מתוך "מערך גחל"ת בבס"כ 394", מצגת לפורום שופטים צבאיים (הוצגה ביום 7.8.2003).

72 שם.

73 שם.

"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית

שאלון סגור ומובנה תוך קידוד קפדני. השאלון מניב, בסופו של דבר, ציון מ-1 עד 9, המנבא את סיכויי הסתגלותו של המרואיין לשירות.⁷⁴ התקווה מאחורי הפרויקט הייתה כי ממצאי השאלון ישמשו בסיס להתערבות טיפולית בכלא.⁷⁵ פרויקט גחל"ת הוקם במטרה מוצהרת להשיב את החיילים לשירות תקין, והכוונה, בעת היווסדו, הייתה שהוא יחליף את מערך השיקום והת"ש בכלא, יפתור את בעיות הפרט של הכלואים לפני שחרורם ממאסר והשבתם לשירות, ובכך יחזק את האוריינטציה לעשות בצבא שימוש שיקומי.

כמו הסנגורים גם אנשי מערך הרווחה והטיפול בצבא מכירים בהשתייכותם של העריקים לקבוצת אוכלוסייה מוחלשת. הקמתו של מערך גחל"ת כמערך המכוון בראש ובראשונה לטיפול בעריקים מעידה על כך. חרף זאת ההתייחסות לעריקים בסופו של דבר היא אינדיווידואלית, באשר האבחון מתרכז בכל מקרה לגופו, אולם כמו הסנגורים גם גורמי הטיפול מפתחים גישה כללית בנוגע לפתרון הרצוי במרבית מקרי ההיעדרות מן השירות. גישה זו, שעל פיה הצבא הוא מנגנון תרפויטי שהשירות בו מקדם את טובת הפרט, למעט במקרים קשים, תוסבר להלן.

2. נרטיב "כולם יכולים לשרת"

השיח היוצר זהות בין שירות תקין בצבא ובין הצלחה תרפויטית ניזון, בין היתר, מהבניית הצבא כמסגרת המצמצמת פערים חברתיים ("כור ההיתוך")⁷⁶ והמקנה לחייליה יתרונות משמעותיים בחיים האזרחיים לאחר השחרור.⁷⁷ בצד יתרונות אלה נדרש להצדיק את חובת השירות הצבאית באמצעות נרטיב בסיסי שעל פיו – לא ייתכן מצב שבו שירות בצבא הוא בלתי אפשרי – למעט במצבים של פתולוגיה נפשית קשה או במצבים שבהם הצבא עצמו אינו מעוניין בשירותו של הפרט.⁷⁸ נרטיב זה, שנכנה אותו "כולם יכולים לשרת", מופיע באופן תדיר בפסיקת בתי הדין הצבאיים בתיקי עריקים, ובכך הוא מבסס שוב ושוב את ההנחה כי הצבא, באמצעות מנגנוני הטיפול, מאפשר לכל חייל הרוצה בכך לשרת, ולפיכך מי שנעדר משירות "עושה דין לעצמו". כמאמר הססמה הצבאית המפורסמת: "אין לא יכול, יש לא רוצה". ביטוי לגישה זו ניתן לראות לא פעם בפסיקה בעניינם של עריקים. כך למשל:

- 74 כמו השאלונים למתגייסים גם שאלון זה חסוי. בהצגת הפרויקט לפורום שופטים ציינו נציגות גחל"ת כי השאלון זכה לתיקוף בבדיקת פיילוט.
- 75 בפועל מערך גחל"ת מלין על מחסור בכוח אדם ובמימון, שאינו מאפשר יישום תכנית זו במלואה, והוא ממלא בייחוד תפקיד אבחוני כלפי בית המשפט באמצעות הסנגוריה.
- 76 לוי, לעיל הערה 68.
- 77 יתרונות חברתיים אלה מכונים גם "מיליטריזם חומרני" (שם).
- 78 לעניין "סף גיוס" ראו: גיא-ישראל זיידמן הזכות לשרת בצבא"ל (תל-אביב, 1991).

הנאשם טוען כי מאז הטירונות הוא מבקש שוב ושוב לפגוש בגורמי הת"ש כדי לקבל סיוע כלכלי מגורמי הצבא. בטירונות נאמר לו שהוא יטופל על ידי גורמי הסיוע ביחידתו הקבועה וביחידה הנוכחית בקשותיו לפגוש בגורמי הת"ש נדחו פעם אחר פעם... ייאמר מיד כי סבלנותו של הנאשם לא היתה ארוכה ולמעשה הוא נעדר מקץ שלושה שבועות בלבד ביחידתו... לו חיכה בסבלנות, ייתכן שהיעדרותו היתה נמנעת.⁷⁹

התנהגותו של הנאשם חמורה ביותר ומשלבת היבטים חמורים של עשיית דין עצמית ופגיעה של ממש במשמעת הצבאית. אין להתעלם גם מעברו המשמעותי של הנאשם ומהתרשמותו כי לא מיצה מלוא הדרכים החוקיות שעמדו בפניו בטרם פנה לעשיית דין עצמית.⁸⁰

לא שוכנעתי ולא התרשמתי שהנאשם לקה בנפשו באופן שהיה בו כדי להביאו להימנעות משירות זמן כה ארוך, ק"ו שהדברים נכונים שעה שהנאשם לא ניסה להיעזר בכל גורם טיפולי ולו באופן דיסקרטי ואף הצליח להעלים מהחברה הסובבת את קשיי נפשו – ממאי נפשך – אם באזרחות תפקד באופן תקין מדוע לא עשה כן בצבא ואם אף באזרחות הוגבלה פעילותו היום יומית – אזי מדוע נמנע מלפנות לעזרה שהרי הכל רואים קשייו הניכרים לכל עין. לפיכך נראה כי האירועים הנזכרים לעיל הינם עלה תאנה וכסות להיעדרות בלתי מוצדקת, ודאי שמשכה בלתי מבוסס ולא מוצדק.⁸¹

יש לשים לב לשימוש שעושה בית המשפט בפסיקה זו בנרטיב הטיפולי כנימוק שלא להקל בעונשו. בהתייחסו ל"הדרכים החוקיות" העומדות בפני הנאשם ובשאלות בקשר ל"מידת המוצדקות" של ההיעדרות לאור נסיבותיו, מאשש בית הדין למעשה את כוחן של רשויות הטיפול להבטיח את האפשרות לשרת שירות תקין בעזרת ההטבות השונות. המצב האידיאלי, על פי השיח הצבאי-טיפולי, הוא מצב שבו העריק נעזר בשירותים הכלכליים והנפשיים המוצעים לו, שב לשירות תקין, ובאמצעותו משתלב במסגרת האזרחית.

79 צפ/01/491 (צבאי צפון) תובע צבאי נ' אולג קוזנצוב (24.12.2001).
80 דר/00/64 (צבאי דרום) תובע צבאי נ' יצחק הרוש (8.3.2000).
81 צפ/01/581 (צבאי צפון) תובע צבאי נ' מחמד חיר (17.2.2002).

ה. סיכום ביניים

מן האמור בשני הפרקים הקודמים יוצא כי בשני המקרים מייצרת סביבת העבודה של הגורמים המיטיבים הנחות הנוגעות לטובתם של העריקים ודרכי פעולה המעוצבות לקידומה של טובה זו. אצל הסנגורים פונקציית המטרה היא הקלה בעונש, ושחרור הלכות משירות משרת פונקציה זו; המצוקות הסוציו-אקונומיות שבהן שרוי הלכות נתפסות כמצב נתון, שהשירות בצבא אך מחמירו. אצל גורמי הטיפול פונקציית המטרה היא תפקוד תקין, ושירות צבאי של המטופלים נתפס כאינדיקציה לחוסנם הנפשי והסוציו-אקונומי וכאמצעי להשגת תפקוד תקין ויתרונות במערכת האזרחית; אף הם תופסים את המצוקות הסוציו-אקונומיות שבהן שרוי המטופל כמצב נתון, אלא ששירות צבאי תקין עשוי לשמש מנוף להקלתן.

ניתן לטעון כמובן טענה צינית, ולפיה שני סוגי השיח אינם מכוונים למעשה לטובתו של העריק, אלא להשגת שיקולים מערכתיים-ביורוקרטיים שאין להם ולא כלום עם טובתם של העריקים. הסנגורים מבקשים להבטיח את המשך יחסי העבודה התקינים שלהם עם התביעה ועם בית הדין תוך הוצאת לקוחותיהם מ"מעגל התיקים", ולמעשה הם "מוכרים" את טובת הלכות, שרצונו להשתחרר מונע משיקולים קצרי טווח ומתוך מצב של מצוקה, בתמורה ליתרונות בתפקידם כשחקנים חוזרים.⁸² בדומה לכך ניתן לטעון באופן ציני כי גורמי הטיפול מחויבים למערכת שהם משרתים, והגדרת "טובת הפרט" כשירות תקין מבטאת למעשה נאמנות לשיח הלאומי יותר משהיא מבטאת אמת טיפולית.⁸³ טענה כזו היא אולי שובת לב, אך להערכתי היא אינה מתייחסת ברצינות הראויה לכנות שבהתנהלותם של הסנגורים ושל גורמי הטיפול. הציטוטים לעיל וההתרשמות מן התצפיות מחלישים את האפשרות להאמין ב"תאוריית קשר" נגד העריקים; הן הסנגורים והן גורמי הטיפול מאמינים בכל לבם כי אכן טובת לקוחותיהם/מטופליהם עומדת לנגד עיניהם.⁸⁴ השאלה מדוע אין לעריקים די פנאי, או אפשרות, לעצב את טובתם שלהם, היא

82 ראו לעיל הערה 45.

83 הביקורת על תרפיה למן משנות השישים התבססה על הנחות מסוג זה, שלפיהן השיח הטיפולי הוא מטבעו "שיח מנרמל" הנשען על הנחות ועל ערכים חיצוניים: Thomas Szasz, "Psychiatry, Ethics, and the Criminal Law", 58 *Colum. L. Rev.* 183 (1958); David Ingleby, *Critical Psychiatry* (New York, 1980). אחרים ייחסו לגורמים התרפויטיים לא

מטרות נסתרות, כי אם השלמה עם מצב קיים; ראו: David Rothman, *Conscience and Convenience: The Asylum and its Alternatives in Progressive America* (Boston, 1980).

84 חשוב לציין כי העובדה שהסנגורים חפצים לדאוג לטובת לקוחותיהם אינה שוללת את האפשרות שהם חפצים, במקביל, גם להקל על מערכת שבה הם משמשים שחקנים חוזרים.

השאלה המהותית להערכת, ובתשובה לה נעוץ ההבדל בין הטבה ובין העצמה, אך בטרם נדון בשאלה זו נבחן את הזירה שבה נאבקים, כעניין שבשגרה, השיח הסנגוריאלי והתרפויטי על הגדרת טובתו של העריק.

ו. דו-שיח של חירשים

1. התנגשויות שגרתיות בדיון על העונש

הזירה שבה מתנגשים השיח הסנגוריאלי והשיח הטיפולי כעניין שבשגרה היא בית הדין, הנזקק לטיעוני הסנגוריה בסיכומים לשם גזירת עונשם של העריקים. במקרה הרגיל טווה הסנגור בסיכומים את מסכת נסיבותיו המקלות של העריק ומגיש, במקומות המתאימים, את המסמכים מגורמי הטיפול.⁸⁵ הרעיון הוא ליצור "תמונה כללית של מסכנות",⁸⁶ העומדת בסתירה לתמונת "העריק המניפולטיבי" של התביעה, והנתמכת במסמכים. דבריהם של הגורמים הטיפוליים בחוות דעתם השונות משמשים אישור עובדתי לתמונה זו, והם משובצים בפסקי הדין כנסיבות מקלות. בשל כך מופעל לחץ כבד על הסנגוריה לספק דו"חות כאלה בקשר לכל הנאשמים, והסנגוריה בתורה מפעילה לחץ כבד על גורמי הטיפול לספק במועד חוות דעת משביעות רצון. כאשר הגורמים הטיפוליים אינם מספיקים לצרף את חוות הדעת (בין היתר, בטענה כי החלטתם על תנאי השירות אינה צריכה להיות קשורה לשאלת העונש), בית הדין מתבקש על ידי הסנגוריה לכלול בפסק הדין הערה (כעין נזיפה), או המלצה, לגורמי הטיפול. אך אי-שביעות הרצון של הסנגוריה מפעולת גורמי הטיפול נובעת לא רק מן העיכובים בפעולתם, אלא מעצם הקריטריונים המדריכים את החלטותיהם בעניין תנאי שירות:

מש"קיות הת"ש, אני לא רוצה להטיל עליהן את כל האשם, אבל יכול להיות שיש פה גם קטע ביורוקרטי, שיש לו חלק לא מבוטל גם בעניין הזה. אם קצינת הת"ש לא יכולה להיעתר לפנייתו של עריק לקבל תשמ"ש, כי במשפחתו, היא בדקה ובמשפחתו יש רכב מסוג נניח... אופל אה... משנת 79 וזה אומר שהוא לא עומד בקריטריונים, אז הוא לא יקבל את התשלום. או אם יימנע ממנו איזה מענק כי הוא מחזיק בפלאפון, והיום אין

שיתוף הפעולה בין הסנגוריה לבין בית הדין והתביעה על דרך של "שימון" גלגלי ההליך המשפטי אינו חייב להיתפס על ידי הסנגורים כפוגע באינטרסים של הנאשמים.

85 על סמך תצפיות שערכתי.

86 ריאיון מס' 36.

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

אדם כמעט שאין לו פלאפון אז אה.. אבל מבחינה בירוקרטית אם כתוב שמי שיש לו פלאפון לא יקבל את מענק המסוים הזה, הוא לא יקבל את המענק ו.. הוא לא יקבל את מענק אז אין לו כסף להביא הביתה או לפרנס את עצמו או לקנות סיגריות לעצמו, יש כאלה שגם אה.. שזה הרגל שלהם לעשן סיגריות. אז הוא יבצע את העריקות כדי לקיים את הדברים הקיומיים שלו. מבחינתו לעשן סיגריות זה דבר קיומי.⁸⁷

נוסף על כך קיים חוסר הערכה בסיסי גם למידת כשירותם המקצועית של אנשי הטיפולי: "המעריך הזה לא מתפקד היום. של מערך ת"ש ושיקום בכלא. זה מערך ברמה נמוכה ולא איכותית. האנשים שמה נחמדים וטובים אבל.. זה קצינות צעירות מאוד ברמת הסג"ם שלא עברו הכשרה מקצועית בתחומים האלה".⁸⁸ סנגורים אחרים מייחסים את הבעיה גם לרקע הסוציו-אקונומי שממנו מגיעים המטפלים עצמם:

כשקצינת שיקום בכלא [אמרה] "אני לא רואה סיבה להתערב" [ולשחרר את החייל] הרמתי לה טלפון, שאלתי אותה בת כמה היא. היא היתה בת 19.5 אז. שאלתי אותה שאלה נורא פשוטה: מתי בפעם האחרונה היא ביקרה במשרדי ביטוח לאומי. התשובה היתה אף פעם לא. גם אני בגיל 19 וחצי לא ביקרתי במשרדי ביטוח לאומי. והיא לא ידעה מה זה אומר התורים שם, והצורך להתנהל מול בירוקרטיה, בכלל לא הכירה את זה. כי מי שמגיע לתפקידים האלה זה ילדים טובים. מרקע סוציו-אקונומי יחסית גבוה. ולאנשים כאלה יש מזל. יש להם מזל כי יש להם ילדות. והמשמעות של הילדות היא שההורים והמעריך התומך משאיר את המציאות קצת רחוקה, קצת בחוץ, קצת מעבר לאיזשהי זכוכית שהיא שקופה. אבל היא לא נוגעת. וזה יכול להקשות על הפעלת שיקול דעת. עכשיו, מאחר שהילדות האלה שהן ילדות מאוד טובות, לא עוברות שום הכשרה, אז אין להן שום דרך להתעלות מעל הפיקציה הזאת.⁸⁹

הסנגורים תופסים את חוסר שיתוף הפעולה של רשויות הטיפולי, הנובע לשיטתם מן הפגמים ברמתם ובשיקוליהם של המטפלים, כ"בגידת" הגורמים הטיפוליים ב"האינטרס המשותף" של הטבה עם הלקוח, המוגדרת כפעולה לשם שחרורו. הציפייה כי חוות הדעת הטיפוליות תשמשנה כלי יעיל ומהימן ביד הסנגורים להשגת פונקציית המטרה שלהם

87 ריאיון מס' 5.

88 ריאיון מס' 36.

89 ריאיון מס' 22.

נכזבת; כך מתנהלת העבודה ההדדית באופן צורם ובעייתי כעניין שבשגרה. כמשתקף בפסקי הדין, המטפלים מלינים לפני בית המשפט על הלחץ שמפעילים עליהם הסנגורים לספק את חוות הדעת במועד.

2. הוויכוח על מיקום ועדות אי-ההתאמה

נקודה שבה התרחשה התנגשות חזיתית בין השיח הסנגוריאלי לשיח הטיפולי הייתה שאלת מיקומן של ועדות אי-ההתאמה. עד שנת 1997 שכנו ועדות אי-ההתאמה בכלא, והסנגורים יכלו לבקש להביא את לקוחותיהם לפני הוועדות בטרם גזירת עונשם. אלא שבשלב מסוים נתקבלה החלטת אגף כוח אדם שעל פיה שונה מיקומן של הוועדות אל מחוץ לכלא כדי ליצור מצב שבו יישאו המפקדים באחריות לטיפול בחיילים הבעייתיים. עקב שינוי זה עתרו לבג"ץ כמה חיילים בטענה כי עניינם לא הועלה בפני הוועדה, דבר שפגם בסיכווייהם בעת גזירת העונש.⁹⁰ בית המשפט דחה את העתירה בנימוק שקביעת התאמה לשירות לחוד ושיקולים להקלה בעונש לחוד:

ועדת ההתאמה מטרתה לבדוק התאמתו של החייל לשירות ולא להביא לידי שיחרורו או לספק טענות הגנה לסניגורו. העדר יכולת הסניגור להעלות טענות הגנה במשפטם של העותרים איננה מקימה עילה להתערבות בית משפט זה. אין בכך כדי לשלול מן הסניגור את האפשרות לבקש מבית-הדין להביא נאשם בפני ועדת התאמה לפני מתן גזר-הדין. בית הדין, על-פי שיקול דעתו, ובמקרים הראויים לכך יעתר לבקשה וינחה הוועדה לדון בעניינו של הנאשם.

בעקבות פרשת רצאבי נטרפו הקלפים; מיקומן הגאוגרפי של הוועדות נקבע מחוץ לכלא, אך בכך לא הקיץ הקץ על המאמץ הסנגוריאלי להשגת פטור משירות ללקוחותיהם טרם גזירת העונש. העתירה הותירה מקום להביא חיילים בפני הוועדה "במקרים הראויים לכך", והסנגוריה נהגה לטעון, בתיקים מסוימים, כי מדובר ב"מקרה ראוי".⁹¹ היו אף מקרים שבהם כשנדחתה בקשה כזו, או כשנתעכב הדיון בוועדה בשל אוזלת ידם של הגורמים הטיפוליים, טענו הסנגורים כי יש להתחשב בכך כנסיבה מקלה.⁹² במקרים שבהם לא הוכר עניינו של לקוח כ"מקרה ראוי" לפטור משירות לפני מתן גזר הדין, ביקשו

90 בג"ץ 5249/96 רצאבי נ' ראש אכ"א (לא פורסם) (1996) (להלן: פרשת רצאבי).

91 ראו למשל: ע (ערעורים צה"ל) 58/03 ניקמן נ' התובע הצבאי הראשי, פורסם במאגר נבו (2003).

92 ע (ערעורים צה"ל) 20/03 התובע הצבאי הראשי נ' שולמן, פורסם במאגר נבו (2003).

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

הסנגורים מבית הדין להמליץ על הבאת הלקוח בפני ועדה במהלך ריצוי העונש, מהלך היוצר מחויבות של גורמי הטיפול כלפי בית הדין לעשות כן.⁹³ לעתים ערערו הסנגורים על גזר דינם של לקוחות תוך התבססות על החלטת פטור שניתנה סמוך לאחר הכרעת הדין בבית הדין המחוזי כעל "עובדה חדשה" המצדיקה הקלה בעונש.⁹⁴ באופן זה מיקומן של הוועדות הופך להיות זירת מאבק נוספת בשיח החירשים הסניגוריאלי-טיפולי: השאיפה הסניגוריאלית להגדיר מקרים רבים ככל האפשר כמקרים "ראויים" לפטור משירות לפני פסק הדין, ניזונה ישירות מנרטיב "הדלת המסתובבת", בעוד שאגף כוח אדם, שאליו משתייכים הגורמים הטיפוליים, מעוניין לנתק ככל האפשר את שאלת השירות משאלת ריצוי העונש באופן הניזון ישירות מאתוס "כולם יכולים לשרת".

3. הוויכוח על פרויקט גחל"ת

לכאורה נראה כי עם הקמתו של פרויקט גחל"ת, שמטרותיו ופעולתו הוצגו בפרקים הקודמים, צפויות התרחשויות משמעותיות בטיפול בעריקים. ואכן, למן הקמתו עורר הפרויקט תרעומת מרובה הן מצד התביעה ובתי המשפט הן מצד הסנגורים – וזאת אף בלא כל קשר לכשלונו ביצירת "מערך הטיפול" הרחב שאותו שאפו מייסדיו להנהיג. לביקורת על הפרויקט (שעל תוקף כלי האבחון שלו או על חשיבות המלצותיו להטבות ולשינויי שיבוץ לא היה חולק) היו שני ראשים: האחד, אנשי משטרה, תובעים, שופטים וסנגורים כאחד חשו כי מיקום התכנית בכלא מחטיא את המטרה, שכן את הקשיים בשירות תקין היה צריך לאתר טרם ההיעדרות. אצל התובעים והשוטרים הדגש היה על הבעייתיות שבמתן "פרס" – אבחון וסיוע – לחיילים שכבר נמצאים בכלא;⁹⁵ הסנגורים כמובן לא התקוממו על מתן ה"פרס" ללקוחות, אך סברו כי אין בכוחו של מנגנון הסיוע להועיל ללקוחותיהם בשלב המאוחר שבו הוא מופעל:

ת: גחלת שמדברים עליו עכשיו זה לא...

ש: זה לא יעבוד?

ת: לא משהו שישפיע השפעה... גדולה בעניין הזה.

93 ע (ערעורים צה"ל) 02/78 התובע הצבאי הראשי נ' חיים (לא פורסם) (2002).
94 ראו למשל: ע (ערעורים צה"ל) 188/03 שרצר נ' התובע הצבאי הראשי, פורסם במאגר נבו (2003).
95 ראו למשל את דברי קצין משטרה צבאית ראשי דאז, תא"ל מיקי בראל, בישיבת ועדת צבא ובטחון של לשכת עורכי הדין מיום 9.5.05.

ש: למה לא?

ת: כי .. הם מטפלים כבר באלה שכבר הגיעו לכלא. אלה שכבר העזו לעשות את זה. צריך למנוע את זה לפני. ברגע שבנאדם עשה את זה פעם אחת, אחר כך תמיד הוא יכול לחזור לזה שוב.⁹⁶

השני, קשור לתפקיד שהפרויקט ממלא בתהליך גזירת העונש. על פי ראש הפרויקט, הריאיון, האבחון וההמלצות גוזלים זמן ומשאבים רבים. מסיבה זו מצאו עצמם הסנגורים – ודרכם, השופטים – ממתנינים זמן רב לחוות הדעת. בישיבה שבה הוצג הפרויקט לשופטים⁹⁷ הביעו אלה התמרמרות על שחוות הדעת שבהן הם משתמשים לצורך גזירת העונש אינן מגיעות במועדן. תרעומת דומה נשמעה תדיר מפי הסנגורים המרואיינים.⁹⁸ נציגות הפרויקט, מצדן, מחו על מה שהן ראו כאינסטרומנטליזציה של תהליך אבחוני-טיפולי ועל הרדוקציה שלו למכשיר לאספקת נסיבות מקלות. כפי שניתן לראות בכל הזירות הללו, הסנגוריה והגופים הטיפוליים מכשילים זה את דרכו של זה באופן תדיר בשל חוסר האפשרות לגבש תמונה קוהרנטית באשר לטובתם של העריקים.

ז. נחבאים בין השיחים: הטבה עם עריקים לעומת העצמה של עריקים

היכן מצויים העריקים עצמם במערך המחלוקות הסנגוריות-טיפוליות-צבאיות, ובאיזו תוצאה הם חפצים? למעשה, הן מיטיביהם המשפטיים והן מיטיביהם הטיפוליים של העריקים שואלים אותם אם הם מעוניינים להשתחרר או לשרת, אלא שהתשובה שביכלתם של העריקים לספק לשאלות אלה מושמעת מתוך מצב מוחלש של לחץ וחוסר אונים, שבו אין בידיהם כלים משמעותיים לעצב את עתידם. אחת המרואיינות, סנגורית בשירות מילואים בעלת השקפות בלתי שגרתיות על הבעיה, הגדירה מצב זה של קבלת החלטות כ"חוסר פנאי":

אני לא מאמינה בעונש. לא מאמינה בעונש ולא בתנאי. לדעתי זה מיותר. אני רוצה לומר שאילו הצבא היה לוקח את המשאבים שמושקעים היום

96 ריאיון מס' 9; ראו גם ראיונות מס' 23 ו-26.
 97 הישיבה נערכה ביום 7.8.2003 והשתתפו בה גם שופטי בתי הדין המחוזיים.
 98 ראיונות מס' 11 ו-23. בשיחות השלמה לראיונות שקוימו לאחרונה נמסר כי אנשי גח"ת החלו להיות בהדרגה "גמישים" יותר במתן פטור משירות, אך התרשמות זו לא נבדקה.

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

בכלא 4 והיה נותן את האפשרות של חניכה לחלק מהחיילים שקשה להם, אני מאמינה שהם היו חיילים מצוינים, אני מאמינה שהם היו מסיימים את שירותם ואני מאמינה שהם יהפכו להיות אזרחים מועילים גם לעצמם וגם לחברה. אנחנו עובדים בשיטה של הורדת ידיים. גם החיילים וגם הצבא. ואנחנו גיבורים זה נכון. אבל אני חושבת שאנחנו מפסידים. כולם מפסידים. גם הצבא וגם המדינה מפסידה. בראייה הרחבה כולנו מפסידים מזה. כי אנחנו מכניסים למעגל הפשע, כי אנחנו מכניסים למעגל הנוקקים בחורים צעירים שיש להם את היכולת, אבל כדי לממש את היכולת הם צריכים להיות פנויים. הם לא יכולים להיות פנויים. הם לא למדו להיות פנויים. ו.. אני חושבת שצריך לראות את הדברים באור אחר.⁹⁹

בעוד שתפיסה זו אינה מציעה תחליף למערכת המשפטית, יש בה תסכול מן האופן שבו מוחמצת ההסתכלות הכללית על הבעיה. לשאלתי אם ניתן לצפות להתארגנות קבוצתית מעצימה של עריקים שתשאל שאלות קשות על מהות שירות החובה והפערים החברתיים, השיבה סנגורית אחרת תשובה פסימית, שלפיה החשש הוא שכל ניסיון העצמה והתארגנות יתפס כמשאבי מותרות, שניתן להשקיעם בציות ובכניעה למסגרת הצבאית:

אני לא רואה ארגון כזה מצליח ואני לא רואה את החברה הישראלית מקבלת את זה... לקבל את זה בצורה פתוחה, ותומרת לא בטוח שזה יעשה להם תועלת. תמיד יהיה ת'ציני שיגיד אם יש לכם זמן לשבת בדיונים אז היה לכם זמן גם לשרת. ויש בזה ממד נכון, במובן הזה ש... הפוך, ותומרת מי שעסוק במאבק הישרדותי לא ישקיע את היום הזה להגיע לביה"ד לדיון. כי אין לו כסף לאוטובוסים, זה לא כזה דבר טריוויאלי. זה יום עבודה, זה גם לא דבר טריוויאלי. ואין לו כסף לבייביסיטר אין לו מי שישמור על התינוקות בבית או על הסבתא החולה או על מי שזה לא יהיה. אתה מגיע לאיזשהו מעגל. עכשיו האירגונים החברתיים שקיימים, וקיימים כאלה לא מעט, מנסים לתת פיתרונות בדברים שהם הרבה יותר קונסנזואליים, ותומרת לתת פתרונות דיור, לנסות לתת פתרונות של בתי תמחוי, של חלוקות בגדים, וכולי, וגם זה לא הולך להם בקלות. ה... תשלום הציבורי שהם ישלמו אם מישהו יעלה ויגיד בוא נארגן את העריקים למאבק שהמשמעות שלו תנו לו לא לשרת בצה"ל כי התנאים

שלו לא מאפשרים, תהיה נוראית. זה כליה מיידית. ותומרת אם אני צריכה לעשות יחסי ציבור לשווק איזשהו ארגון כזה אני אגיד לו שזה התאבדות מבחינתו. יכול גם לעלות לכדי עברה פלילית... עברות פליליות מסוימות של המרדות וכאלה.¹⁰⁰

במהלך השהות בכלא הצבאי, לאחר שבעיות העריקים לא טופלו טרם היעדרותם משירות, אין העריקים מסוגלים לספק תשובה שתשקף חשיבה מסודרת ופנויה על אודות הרווח וההפסד הנשקפים להם משירות בצבא לעומת שחרור ממנו.¹⁰¹ המאמצים הניכרים והכנים שעושים הסגורים וגורמי הטיפול בנסיבות אלה, מיטיבים ככל שיהיו, אינם נוגעים בשורש הבעיה ובשאלות הכלליות הנוקבות שהיא מעוררת: האם ניתן לומר שיש כיום שירות חובה בצה"ל? האם שירות כזה נחוץ? האם מערכת מדינית המקנה יתרונות משמעותיים למשרתים יכולה לעשות זאת, במלוא הכנות, במצב של פערים כלכליים ותרבותיים חריפים בין המשרתים?

שאלת מפתח העולה מן העימות בין שתי הגישות נוגעת להיבט משותף שלהן, שצוין במהלך הדיון לעיל. הן הפרספקטיבה המשפטית והן הפרספקטיבה הטיפולית מתייחסות לעריקים כאל פרטים ששיקוליהם ובעיותיהם הם עניין אינדיווידואלי. זאת, חרף התובנות של אנשי המשפט והטיפול, שלפיהן הבעיות הללו הן חלק מתופעה סוציו-אקונומית רחבה. האם כדי "להעצים" עריקים יש הכרח לעודד התארגנות קבוצתית שלהם, או שההעצמה יכולה להתרחש לגבי כל פרט ופרט? קשה לתת תשובה חד-משמעית לשאלה זו, אך ברור כי במצב הקיים אין לעריקים הזדמנויות, תנאים ומשאבים לבחון את בעיותיהם בכלים של התארגנות, זכויות וחשיבה ביקורתית. בנסיבות אלה הבעיות המידיות העומדות בפניהם, בעיות של החלטות אישיות לטווח הקצר, אינן מנוצלות על ידי גורמי המשפט והטיפול למתן כלים לעריקים לעצב את גורלם, וההתייחסות האינדיווידואלית אליהם מתוך דפוסים מקצועיים של "הטבה" משבשת את האפשרות להעלות שאלות ביקורתיות אלה.

ח. סיכום: אפשר גם אחרת?

את תמונת המצב הקודרת מאירות גחליליות בודדות. אחת מהן, סנגורית המילואים המצוטטת לעיל, תיארה כיצד היא יוצרת מצבים שבהם העריקים פעילים להשגת טובתם

100 ריאיון מס' 22.

101 מצב זה דומה מאוד למצבם של חולי הנפש והמאושפזים בדיונים על קבלת חוק הטיפול בחולי נפש; אבירם, אדמון, אייזנשטדט וקנטר, לעיל הערה 56.

**"דו-שיח של חירשים": שיח סניגוריאלי ושיח טיפולי
בהתייחסות לאוכלוסיית העריקים הצבאית**

שלהם. בלי להשתמש במונח "העצמה" תיארה מרואיינת זו לפניי את האופן שבו היא מעודדת את העריקים לדבר ואת המפקדים להקשיב:

ולא אחת קורה שאני עושה תיווך, גישור, בין המפקדים לבין החיילים. המפקדים מאוד מרוצים מזה משום שאני לא נותנת תמיכה לחייל אלא אני שולחת את החייל להשיג את ההישגים שלו בעצמו. הוא צריך לנהל את המשא ומתן. אני לא מסדרת להם שום דבר, כל מה שאני עושה אני מנסה ללחוץ לאזנו של המפקד שהוא צריך להקשיב ושיתנה את זה בהתנהגות, שיעשה את מה שהוא מבין, רק שיקשיב. כל מה שאני מבקשת מהם זה שיקשיבו... כי אם הם היו מקשיבים לחיילים אז היו הרבה פחות עריקים. רק אם היו מקשיבים.¹⁰²

חשוב לזכור כי דרך פעולה זו היא אישית, והיא מתבצעת במהלך יום העבודה האינדיווידואלי של המרואיינת. טיבו של ההליך הפלילי מעלה שאלות קשות בנוגע ליכולת לייצר פתרונות דומים ברמה המערכתית. במערכות משפט אחרות אומצו פתרונות מוצלחים המאפשרים לאנשים צעירים להשתתף בפתרון הוליסטי של הבעיות שיצרו דרך מנגנוני "צדק רפובליקני" מסוגים שונים.¹⁰³ קשה להאמין שבמסגרת מערכת משפט אדוורסרית סטנדרטית ניתן להשיג הישגים דומים. עם זאת יצירת מצבים של דיבור והקשבה ישירים שבהם העריקים הם הסוכנים הראשיים להשגת טובתם אינם בבחינת חזון בלתי אפשרי גם במערכת הקיימת. ייתכן שניתן לשנות, ולו במעט, את ה"קיבעון" המערכתי אם אנשי המקצוע בסנגוריה ובגורמי הטיפול יוכלו לוותר על הנחות המוצא המקצועיות שלהם בדבר "טובתם" של העריקים. תקוותי היא שמאמר זה יסיף לחשיבה בדבר תפקידו החברתי של הצבא, בכלל, ובדבר האופנים שבהם הוא יכול לעסוק ברווחה בדרכים מיטיבות לא פחות, אך מעצימות יותר, בפרט.

102 ריאיון מס' 28.

103 Allison Morris & Gabrielle Maxwell, "The Practice of Family Group Conferences in New Zealand: Assessing the Place, Potential and Pitfalls of Restorative Justice" *Integrative a Victim Perspective within Criminal Justice* (Adam Crawford & Jo Goodey eds., 2000). אמנם, שיטת ה"צדק המאחה" בנויה למצבים שבהם יש קרוב עבירה מסוים, אך אחד ממאפייניה המרכזיים הוא מתן קול גם לנאשם בעיצוב האופן שבו יתגברו כל הצדדים לבעיה על הנזק שנגרם. מערכת זו של דיון באשמה בפורום של כל הצדדים להחליפה כמעט כליל, ובהצלחה רבה, את מערכת בתי המשפט לנוער של ניו-זילנד. לרקע תאורטי נוסף על אופן חשיבה זה ראו: John Braithwaite, *Crime, Shame and Reintegration* (Cambridge University Press, 1989).